

Titel: Filosofiske Smuler

Citation: "Filosofiske Smuler", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K4*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Finn Hauberg Mortensen, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 1988 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-ps-kom-shoot-id778be852-4c11-4c33-aef3-5d9757c9d56c.pdf> (tilgået 29. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K4

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Johannes Climacus** : Tilnavnet Climacus er afledt af gr. Κλίμαξ (klimaks), der betyder stige el. trappe. I retorikken betegner 'klimaks' en figur, hvor de enkelte ord, led el. sætninger er ordnet således, at virkningen er trinvis stigende. Navnet Johannes Climacus skal måske erindre om den gr. munk og eneboer af samme navn (o. 579-649). Han indtrådte som ung mand i klostret på Sinaj, men trak sig efter nogen tid tilbage i en hule for i 40 år at leve som eneboer og her rådgive de mange asketer, som opsøgte ham. Herefter blev han valgt til abbed i Sinajklosteret, hvorfra han efter nogle år igen trak sig tilbage til ensomheden. Han skrev et kendt skrift, som han med henblik på Jakobsstigen (jf. 1 Mos 28,12) kaldte Κλίμαξ τοῦ παραδείσου (på lat. scala paradisi, Paradisstigen), hvori han beretter om de laster, som munkene skulle undgå, og om dyder, de skulle efterstræbe. Han fik sit tilnavn efter dette skrift. SK har selv i *Johannes Climacus eller De omnibus dubitandum est* sat navnet i forbindelse med udtrykket 'scala paradisi' (jf. *Pap.* IV B 1, s. 105), hvor det hedder: »Det var hans Lyst at begynde med en enkelt Tanke, fra den ad Consequentsens Vei at stige Trin for Trin op til en højere; thi Consequentsen var ham en scala paradisi, og hans Salighed forekom ham endnu herligere end Englenes. Naar han nemlig var kommen op til den højere Tanke, da var det ham en ubeskrivelig Glæde, en Lidenskabens Vellyst, hovedkuls at styrte sig ned i de samme Consequentser, indtil han naaede hen til det Punkt, fra hvilket han var gaaet ud«.

I trykt udgave: Bind 4 side 213 linje 5

◀ **Bedre godt hængt end slet gift. Shakspeare** : replik fra 1. akt, 5. scene, af den eng. dramatiker og digter William Shakespeares (1564-1616) komedie *Twelfth-Night or What you will (Helligtrekongersaften eller hvad I vil)*, hvori Maria, Grevinde Olivias kammerjomfru, irtettesætter husets nar, der efter at have været længe borte møder for sent op. Hun spår ham, at han vil få sin straf, enten bliver han hængt eller smidt på porten. Narren bemærker da til den første mulighed: »Gut gehängt ist besser, als schlecht verheirathet«, *Shakspeare's dramatische Werke*, overs. til ty. af A.W. Schlegel og L. Tieck, bd. 1-12, Berlin 1839-41, ktl. 1883-1888; bd. 5, 1841, s. 116.

I trykt udgave: Bind 4 side 214 linje 1

◀ **Det, her bydes, er kun en Piece** : I kladden til *Philosophiske Smuler* (forkortet *PS*) anføres titlen »Philosophiske Piecer«, jf. tekstredigeringen til *PS*, s. 180.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 2

◀ **proprio Marte, propriis auspiciis, proprio stipendio** : lat. på egen hånd, for egen regning, på egen risiko. De tre selvstændige, faste udtryk dækker over den samme betydning; bogstaveligt henviser det første til guden Mars (egl. for Mars' egen del), det næste til varselstagning (egl. ifølge varslerne selv), mens det sidste betyder 'på egen risiko'.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 2

◀ **participere i** : deltage i, tage el. have andel i.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 3

◀ **den videnskabelige Stræben** : Der sigtes til den hegelianske filosofi, der selv betegnede sig som videnskabelig (215,13), og som forener et historisk perspektiv med en spekulativ, dialektisk metode således, at modsigelsen i et givent historisk standpunkt bestandigt fremtvinger et nyt standpunkt, hvori det forrige indoptages. Ethvert standpunkt får på denne måde en bestemt plads el. rolle i verdensåndens udvikling (275,12).

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 3

◀ **Trompeter** : egl. militær signalblæser; uanfægtet og stortalende forkynder. Udtrykket kan som her også benyttes nedsættende, fx om en praler el. klodrian.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 7

◀ **som Magisteren hos Holberg ... sytten andre** : Ludvig Holberg (1684-1754), da.-no. forfatter, lader i 3. akt, 4. scene af komedien *Jacob von Tyboe Eller Den stortalende Soldat* (1725) den lærde Magister Stygotius ytre: »Jeg træder De Gamles Fodspor, som man skal see Beviis paa i Overmorgen, naar jeg, volente Deo, skal disputere«. Stygotius' disputats bærer titlen »de alicubitate« (lat. »om et-eller-andet-sted«), og han lover, at den »skal blive continueret med 5 andre«. Jf. *Den Danske Skue-Plads* bd. 1-7, Kbh. 1758 eller 1788 [1731-54], ktl. 1566-1567; bd. 3. Bindene er uden årstal og sidetal.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 8

◀ **volente deo** : lat. om Gud vil.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 8

◀ **Foliant** er: egl. bog, hvis store format er bestemt af, at hvert ark kun er foldet en enkelt gang; meget stor bog.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 10

◀ **hiin ædle Romer** : dvs. den rom. historiker Sallust el. Gaius Sallustius Crispus (86-34 f.Kr.), af hvem der bl.a. er overleveret monografien *De bello Iurgentino* (Om den Iurgurtinske krig).

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 12

◀ **merito magis quam ignavia** : lat. »mere af gode grunde end af magelighed«. Udtrykket stammer fra Sallust, der fortæller, at han mere af gode grunde end af magelighed har ændret sine grundsætninger og nu ikke længere vil tjene staten, men derimod berette om fortidens begivenheder, jf. *Iurgurtha* 4,4 i *C. Sallusti Crispi opera quae supersunt*, udg. af Fr. Kritzius, bd. 1-2, Leipzig 1834, ktl. 1269-1270; bd. 2, s. 22.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 12

◀ **Systemet** : I almindelighed kan der her sigtes til det forhold i samtiden, som H.L. Martensen beskriver i sin anmeldelse af J.L. Heibergs spekulative eventyr drama *Fata Morgana* (1838): »Det er vel uomtvisteligt, at vor Tidsalder (...) væsentligt er at karakterisere som Tankens, som Ideens, som Idealernes Periode. (...) Den er Systemernes Periode ikke blot de i strengere Forstand filosofiske og videnskabelige, men de religiøse, de poetiske, de politiske, ja selv de industrielle og mercantilske Systemers. Det *Almindelige* er bleven en anerkendt Magt, for hvilken enhver particulier Interesse træder tilbage«, *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 366f. Mere bestemt sigtes formentlig først og fremmest til Hegels filosofiske system (277,33), som af ham selv og de da. tilhængere (305,11) betegnedes som 'systemet'. If. Hegel er filosofien (den sande og grundlæggende) videnskab og som sådan systematisk: »Ein Philosophiren ohne System kann nichts Wissenschaftliches seyn«, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-3, Berlin 1840-45 [1817], ktl. 561-563 (forkortet *Encyclopädie*); bd. 1, i *Hegel's Werke* (277,33) bd. 6, s. 22 (*Jub.* bd. 8, s. 60).

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 13

◀ **ex animi sententia** : lat. efter bedste overbevisning.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 13

◀ **ἀπραγμοσύνη ... forbødes under Livsstraf** : gr. (apragmosýnē) det at undlade at blande sig i offentlige anliggender; lediggang, sløvhed. Den gr. filosof og historiker Plutark (o. 50-125) skriver om den gr. statsmand Solon (o. 640-560 f.Kr.): »Blant hans øvrige Love er den den besynderligste og forunderligste, som befaler, at enhver, der i et Oprør ikke tog Parti, skulde være æreløs. Hans Hensigt hermed har rimelig været, at Borgerne ikke skulde være ligegyldige eller følelsesløse ved det almindelige Bedste, kun søge at bringe sit eget i Sikkerhed, og da siden at gjøre sig endog stolte af at de ikke havde deltaget i den fælles Sorg eller i Fædrenelandets almindelige Uheld, men at enhver meget meer skulde tage det bedste og det retfærdigste Partie, deltage virksomt baade i Hjælpen og Faren og ikke sorgløse vente paa, hvilket Parti der dog tilsidst maatte beholde Overhaand«, *Plutark's Levnetsbeskrivelser*, overs. af S. Tetens, bd. 1-4, Kbh. 1800-11, ktl. 1197-1200; bd. 1, s. 337. Solons forgænger, den strenge Drakon, havde o. 624 f.Kr. givet Athen en lov, som straffede lediggang, ligesom de fleste andre forbrydelser, med døden, jf. fx K.W. Böttingers *Verdenshistorie i Levnetsbeskrivelser*, overs. af A.C. Lund, bd. 1-8, Kbh. 1840-45; bd. 1, s. 93.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 14

◀ **fornemlig** : især.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 15

◀ **Archimedes** : Arkimedes (o. 287-212 f.Kr.), gr. matematiker, naturvidenskabsmand og opfinder, der levede i Syrakus, og som med sine sindrige krigsmaskiner var med til i to år at holde stand mod de angribende romere. Da byen faldt, blev han dræbt af en rom. soldat, mens han var optaget af at konstruere geometriske figurer i sandet.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 22

◀ **nolite perturbare circulos meos** : lat. »forstyr ikke mine cirkler«. Denne formulering var den almindeligt kendte og bygger formentlig på skildringen i Valerius Maximus' anekdotesamling i ni bøger *Facta et dicta memorabilia* (Mærkværdige hændelser og udtalelser) 8. bog, kap. 7, hvor Arkimedes med tanken rettet mod figurerne i sandet siger: »noli, obsecro, istum disturbare« (»jeg bønfaller jer, forstyr ikke dette«).

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 25

◀ **han see sig om** : han må se sig om efter.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 26

◀ **Da Corinth blev truet ... saa mange flittige Mennesker** : Anekdoten om den kyniske filosof Diogenes fra Sinope (o. 400-325 f.Kr.) fortælles efter den gr. forfatter Lukian fra Samosata (o. 120-80 f.Kr.), der i ty. overs. lyder: »Da nemlich die Zeitung kam, Philippus wäre in vollem Anmarsche begriffen, erschranken die Korinther und griffen alle zur Arbeit. Einer putzte die Waffen, ein anderer trug Steine zusammen, ein dritter half die Mauern untersezen, noch einer verbesserte sie von oben, und ein anderer that sonst etwas nützliches. Diogenes nun, der solches sahe, und nichts zu thun hatte, weil ihn niemand irgend wozu gebrauchte, gürtete den Mantel um sich, und rollte mit großer Emsigkeit das Faß, worinn er sonst wohnete, im Kraneum auf und nieder; und auf die Frage warum er so thäte? antwortete er einem seiner Bekannten: Auch ich beschäftige mich, und rolle das Faß, damit man unter so vielen fleißigen Leuten nicht mich allein für einen Müßiggänger halte«, jf. »Wie man die Historie schreiben soll« (»Hvorledes man bør skrive Historie«) i *Lucians Skrifter* bd. 1-4, Zürich 1769, ktl. 1135-1138; bd. 1, s. 29f. Den omtalte Filip er Filip II af Makedonien (382-336 f.Kr.), der grundlagde det makedonske storrige.

I trykt udgave: Bind 4 side 215 linje 26

◀ **sophistisk** : spidsfindig og besnærende, men fejlagtig. Der spilles tillige på den mere bestemte betydning, nemlig 'hvad der karakteriserer sofisternes', dvs. de filosofiske og retoriske undervisere, der virkede i Grækenland i det 5. årh. f.Kr.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 8

◀ **Aristoteles forklarer rigtigt ... tjener Penge** : Aristoteles fra Stageira (384-322 f.Kr.), gr. filosof, logiker og naturforsker, elev af Platon (221,2), senere lærer for Alexander den Store (342-335 f.Kr.). Han grundlagde 335 f.Kr. den peripatetiske skole i Lykeion, men forlod 324 f.Kr. Athen for at undgå at blive anklaget ligesom Sokrates (218,12). Sammen med sin lærer Platon regnet blandt antikkens største filosoffer, skrev banebrydende værker inden for filosofiens og videnskabens forskellige discipliner. SKs kendskab til Aristoteles' skrifter beror i høj grad på sekundærkilder. SK henviser i en optegnelse (*Pap. IV A 63*) til Wilhelm Gottlieb Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 1, s. 355, der anfører en passage fra Aristoteles' *Om sofistiske gendrivelse* (165a 21-23): »Sofistikken er en tilsyneladende, ikke virkelig visdom; og sofisten tjener penge på en visdom, som netop er tilsyneladende og ikke virkelig«. Jf. *Aristoteles Graece*, udg. af Immanuel Bekker, bd. 1-2, Berlin 1831, ktl. 1074-1075; bd. 1, s. 165.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 8

◀ **den i vor kjære Residentsstad Kjøbenhavn forventede (...)** **Salomon Goldkalb** : J.L. Heibergs første vaudeville *Kong Salomon og Jørgen Hattemager* (1825) ventes den rige baron Goldkalb fra Frankfurt til København via Korsør, hvor indbyggerne forventningsfulde gør sig klar til modtagelsen. Da Salomon Goldkalb, en jødisk småhandlende fra Hamborg, der er gået fallit og desuden har fået stjålet sit tøj, dukker op iført sølvskinnende karnevalsdragt og nathue, forveksles han med sin navnebroder og får en storstilet og gavmild modtagelse, som han imidlertid ikke kan gengælde. Stykket er optrykt i *J.L. Heibergs Samlede Skrifter. Skuespil* bd. 1-7, Kbh. 1833-41, ktl. 1553-1559 (forkortet *Skuespil*); bd. 2, 1833, s. 303-400.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 15

◀ **antistrophisk Vexelsang** : sang, hvor en solostemme vekslende modsvares af et kor el. en anden solostemme.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 18

◀ **en ny Æra ... o. s. v.** : Der hentydes formentlig til den skærpede bevidsthed om tidligere filosofiske standpunkters tidsbetingede gyldighed, som fremkom med den hegelske filosofi, og som afsatte flere bestræbelser, der tillige ville 'gå ud over' Hegel, dvs. 'gå videre' (263,8). Således skriver fx H.L. Martensen i sin anmeldelse af J.L. Heibergs *Indledningsforedrag til det i November 1834 begyndte logiske Kursus paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1835, at Heiberg har haft stor fortjeneste ved at indføre Hegel i Danmark, og tilføjer: »Jeg siger dette ikke som Hegelianer eller fordi jeg mener, at dette System er det messianske Rige i Videnskaben; men fordi det optræder med en uendelig Betydning for vor Tid, da det indeholder den meest fuldendte og omfattende Udvikling af den rationelle Viden, hvormed det synes, at en heel Æra i Philosophiens Historie, som uafhængig af al Tradition og given Positivitet søgte at løse Tilværelsens Gaade, er sluttet. Men den nye Æra, som vi forvente i Videnskaben, kan ikke indtræde, førend den gamle er udløbet; og den Hegelske Philosophie er i denne Henseende et uomgaaeligt Punct for Enhver, der har deeltaget i den nyere Tids videnskabelige Reflexion«, *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836, s. 515. Mere bestemt kunne der sigtes til stud.theol. L.V. Petersens upaginerede fortale i hans oversættelse af H.L. Martensens licentiatforhandling *De Autonomia conscientia sui humanæ*, Kbh. 1837, ktl. 648, hvori det hedder:

»Det var det første Skrift, der hos os udkom i den nyere speculative Retning og bebudede den Æra i Theologien, hvorfra man nu allerede har begyndt at regne«, *Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomie i vor Tids dogmatiske Theologie*, Kbh. 1841, ktl. 651.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 19

◀ **quantum satis** : lat. tilstrækkelig (passende) mængde.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 21

◀ **convulsiviske** : krampelignende.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 23

◀ **den Lyksaliggjortes Tilstand ... irrationel Exaltation** : Der kunne bl.a. hentydes til biografien »Johan Ludvig Heiberg« i *Dansk poetisk Anthologie*, udg. af Christian Molbech, bd. 1-3 (1.-2. del samt 4. dels 1. afd.), Kbh. 1830-40; bd. 3 (4. dels 1. afd.), 1840, s. 275, hvor der med Heibergs egne ord fortælles om hans omvendelse til den hegelske filosofi: »Det traf sig, da jeg en Dag sad grublende paa mit Værelse i Vertshuset 'Der König von England', med Hegel paa mit Bord og i mine Tanker (...) at jeg pludselig paa en Maade, som jeg aldrig før eller siden har oplevet, blev greben af et momentant indvortes Syn, der med eet oplyste min Grublens hele Region for mig, og vakte i mig den mig hidtil skjulte Centraltanke. Fra dette Øieblik af var Systemet i sine store Omrids mig klart, og jeg var fuldkommen overtydet om, at jeg i det mindste havde opfattet det i dets inderste Kiærne. Jeg kan med Sandhed sige, at hiint forunderlige Moment noget nær var den vigtigste Epoke i mit Liv; thi det gav mig en Ro, en Sikkerhed, en Selvbevidsthed, som jeg aldrig tilforn havde kiendt«.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 25

◀ **en af de Skuddage (...) der kun indtræffe hvert Aartusinde** : I den gregorianske kalender, der blev indført af pave Gregor XIII i 1582 og antaget i Danmark i år 1700, reguleres kalenderåret i forhold til det egl. solår ved hvert fjerde år at indføje en skuddag, mens der i enkelte århundreder skal udelades en skuddag. På denne måde bliver afvigelsen så ubetydelig, at den først efter mere end 3000 år igen vil løbe op til en dag. Det er formentlig en sådan dag, der her sigtes til.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 26

◀ **Dyrehavstid** : Perioden, hvor forlystelsesboderne på Dyrehavsbakken i Jægersborg Dyrehave blev holdt åbne, strakte sig fra 24. juni (Sankt Hans dag) til 2. juli (Maria besøgsdag). Dyrehavsbakken var et forlystelsessted med boder og telte med fremvisning af seværdigheder, dukketeater, musik og sang, gøgl og akrobatik og andre folkelige forlystelser.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 28

◀ **at slaae om** : Udtrykket sigter til den hegelske dialektik, hvor begrebet ifølge fornuftens dialektiske natur 'slår om' i sin modsætning, så at sandheden fremkommer i en højere identitet, som opbevarer såvel den (tilsyneladende) forskel som identiteten. Endvidere sigtes til de gøglere, der med deres akrobatiske løjer underholdt på Dyrehavsbakken, fx den kendte trommemajor, der angav at tilhøre Napoleons garde, og hvis kunst det var at spille på en mængde trommer, undertiden mens han hang i benene med hovedet nedad. I J.L. Heibergs vaudeville *Recensenten og Dyret* (1826), der foregår »ved Kilden i Jægersborg Dyrehave«, omtales student Trops »Forsøg til en Kunstcritik over ... Tr ... Trom ... Tromme-Majorens sceniske Fremstillinger«, J.L. Heiberg *Skuespil* (216,15); bd. 3, 1834, s. 193f.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 29

◀ **slaaser Manden om** : dvs. slår (vælter) manden omkuld.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 30

◀ **Rabalderfjog** : ubegavet person, som kun forstår at støje. Udtrykket benyttes af Jens Baggesen i »Valhalla-Legen. Andet Brev. Til Udgiveren af nyeste Kiøbenhavns Skilderie«, hvor det hedder: »See! det er Aandeverdndens Balderone! / Den Leeg forstaaer ei hvert Rabalder-Fjog«, *Danfana* bd. 1-4, Kbh. 1816-17; bd. 1, ktl. 1508, feb. 1816, s. 151. – Balderone er en leg, hvor én fremsiger en remse, mens de øvrige i takt hermed banker ham eller hende i ryggen. Udtrykket benyttes også af Henrik Hertz i hans anonyme Baggesen-digte »Fire poetiske Epistler fra Knud Sjællandsfar«, hvor det hedder: »Min Aand kan stække / Endnu som for dum Vingen paa en Gaas, / Og et Rabalderfjog af Søvnens vække, / Naar han isøvne pluddrer lutter Vaas«, *Anonym Nytaarsgave for 1832*, Kbh. 1831, s. 252.

I trykt udgave: Bind 4 side 216 linje 31

◀ **Allarmtrommen gik ... gennem Gaderne** : Passagen, der formentlig stammer fra en avis, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 1

◀ **flankeret (...)** om : strejftet om.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 4

◀ **dandse let ... til Gudens Ære** : spiller måske på 2 Sam 6,14-16, hvor David fører pagtens ark op til Jerusalem og under jubelråb og hornklang danser for Herrens ansigt.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 15

◀ **communio bonorum** : lat. ejendomsfællesskab; fællesskab i goder.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 18

◀ **Den, der tjener ... paa Alteret** : hentyder til 1 Kor 9,13: »Ved I ikke, at de, der arbejder i templet, lever af templets indtægter, og at de, der gør tjeneste ved alteret, får deres andel af det, der ofres?«

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 19

◀ **god nok** , som Pengemændene sige: nemlig i betydningen solid, betalingsdygtig el. til at stole på i økonomisk henseende.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 21

◀ **neppe nok det Cursus ... (Cratyllos)** : I Platons (221,2) dialog *Kratylos* 384b fortæller Sokrates: »Hvis jeg nu havde hørt Prodikos' Foredrag til 50 Drachmer, hvor man – efter hans Paastand – ogsaa faar fuldstændig Undervisning i dette, var der vel intet i Vejen for, at jeg straks var klar over den sande Sammenhæng om Navnenes Rigtighed. Det har jeg imidlertid ikke. Jeg har kun hørt hans Foredrag til een Drachme. Altsaa ved jeg ikke, hvordan det i Sandhed forholder sig med saadanne Ting« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 11f.). En drachme var i den gr. oldtid den alm. møntenhed i sølv. Prodikos var en kendt sofist (221,1).

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 29

◀ **flink** : dygtig.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 32

◀ **per deos obsecro** : lat. jeg bønfalder ved guderne.

I trykt udgave: Bind 4 side 217 linje 34

◀ **Propositio** : påstand, forbemærkning.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 1

◀ **det socratiske Spørgsmaal ... Protagoras, Gorgias, Meno, Euthydem** : I Platons (221,2) tidlige dialoger er det gennemgående tema spørgsmålet om, hvad dyden er, og hvorvidt den kan læres. I *Protagoras* stiller Sokrates disse spørgsmål til sofisten Protagoras, der straks hævder, at dyden kan læres, nemlig gennem hans egen undervisning. Det viser sig dog snart, at han ikke har noget begreb om 'det gode' i sig selv, omend han til sidst må indrømme, at 'godhed', ligesom de enkelte dyder, beror på erkendelse. For Sokrates kan dyden kun læres gennem indsigt i det absolut gode, og den, der har en sådan indsigt, vil ikke frivilligt kunne handle slet. Dialogen bestemmer ikke nærmere, hvori 'godheden' el. 'erkendelsen' består. I *Euthydem* samtaler Sokrates bl.a. med den unge Kleinias om, hvordan mennesket kan blive lykkeligt. De drøfter de forskellige former for godhed, der imidlertid kun har værdi, for så vidt de beror på erkendelsen af det gode; godheden, dvs. dens erkendelse, kan læres og tilegnes, men spørgsmålet herom drøftes ikke yderligere. Udgangspunktet i *Gorgias* er en drøftelse af retorikkens væsen og værdi, og over for sofisternes opfattelse, at retorikken i sidste instans blot er et middel til at vinde magt, kan Sokrates hævde, at den retoriske undervisning netop ikke kan lære det væsentlige, nemlig indsigten i og dermed virkeliggørelsen af det gode. Gennem en nærmere bestemmelse af, hvad 'retfærdighed' er, gives en udredning af begrebet om 'det gode'. I *Meno* giver Sokrates endelig en udførligere behandling af det stadig udsatte spørgsmål om, hvorvidt godheden kan læres, om dens erkendelse kan tilegnes. Sokrates udvikler her, hvordan den sande erkendelse er en selverkendelse, der atter beror på erindring, jf. nedenfor.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 8

◀ **den Vanskelighed, som Socrates ... han skal søge** : Sokrates (o. 470-399 f.Kr.), gr. filosof, udøvede en indflydelsesrig filosofisk virksomhed gennem sine samtaler. Han har intet skriftligt efterladt, men hans karakter og lære er blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig Aristofanes i komedien *Skyerne*, Xenofon i de fire 'sokratiske' skrifter, Platon (221,2) i dialogerne. Sokrates blev af en folkedomstol i Athen dømt til døden for at antage andre guder end de af staten anerkendte og for at forføre og fordærve ungdommen; han blev henrettet med et bæger gift, som han tømte med sindsro. I Platons dialog *Menon* erklærer Sokrates, at han intet ved om det godes væsen, men at han i fællesskab med Menon gerne vil drøfte spørgsmålet og søge en løsning. Dette får Menon til at spørge, hvordan Sokrates kan søge efter noget, han ikke ved, hvad er, og hvordan han skulle kunne genkende det, hvis han fandt det. Hertil svarer Sokrates: »Jeg forstaar nok, hvad du tilsigter med de Ord, Menon. Men ser du ikke, at det er rene Ordkløverier, det med, at et Menneske hverken kan søge efter det, han kender, eller efter det, han ikke kender; for han kan ikke søge efter det, han kender, han kender det jo, og i saa Fald har han ingen Undersøgelse nødvendig; ej heller efter, hvad han ikke kender, han kender jo ikke engang noget til, hvad han søger«, *Menon* 80e (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 2, s. 262), jf. *Platonis opera* bd. 9, 1827, s. 222f. Udtrykket »stridslysten Sætning« er en mere ordret oversættelse af det gr. ἐριστικὸν λόγον (eristikòn lógon) end *Platons Skrifter* »rene Ordkløverier«. SK kunne have udtrykket fra Fr. Schleiermachers ty. oversættelse, hvor der tales om »jenem streitsüchtigen Saz«, *Platons Werke* del 1-3 i 6 bd., 2. forbedrede udg., Berlin 1817-28 [1804-28], ktl. 1158-1163; bd. 2,1, 1818, s. 362.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 12

◀ **al Læren og Søgen kun er Erindren** : jf. *Menon* 81d, hvor Sokrates hævder: »for al Søgen og al Tilegnelse er ikke andet end Erindring« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 2, s. 263). Dette demonstrerer Sokrates nu ved at kalde en slave frem og stille ham en række spørgsmål således, at denne trinvis udfører et matematisk bevis.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 18

◀ **Pathos** : egl. lidelse, lidenskab (grebetheid); fast overbevisning, grundanskuelse.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 22

◀ **vorder** : bliver.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 22

◀ **den vorder et Beviis ... Sjælens Præexistents** : Sokrates når i *Menon* 86b frem til følgende slutning: »Hvis altsaa den rigtige Erkendelse af de Ting, som er til, bor i Sjælen altid, maa Sjælen være udødelig, saa at du trygt kan regne med, at hvad du træffer paa, som du ikke straks erkender, det er noget, du har glemt, og som du kan prøve at finde ud af og besinde dig paa« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 2, s. 270f.). Dette bevis for sjælens udødelighed beror på, at sjælen har haft en forudgående eksistens (præeksistens), hvilket Sokrates også tidligere i sit ræsonnement (*Menon* 81c) har udtrykt: »Eftersom altsaa Sjælen er udødelig og atter og atter er født paany, og følgelig har set baade denne Verden og Underverdenen og meget mere, har den lært alt, hvad nævnes kan, at kende; derfor er der intet mærkeligt ved, at den ogsaa er i Stand til at genkalde sig i Erindringen, hvad den før har vidst, baade om det gode og om meget andet« (*Platons Skrifter* bd. 2, s. 263). Temaet om sjælens præeksistens, udødelighed og erindringen har Sokrates udførligere udfoldet i dialogen *Faidon*, mens han især i *Faidros* i mytens form skildrer sjælens store kredsløb gennem forskellige tilstande. Lignende tanker var i den gr. antik kendt fra den pythagoræiske lære om sjælevandring og de orficistiske kulturs lære om sjælens forudgående eksistens.

I trykt udgave: Bind 4 side 218 linje 22

◀ **retrogradt** : tilbagegående, baglæns.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 1

◀ **Han var og blev Gjordemoder** : I Platons (221,2) dialog *Theaitetos* 148e-151d skildrer Sokrates sin særlige jordemoderkunst og siger bl.a. (150b-c): »Hvad nu min Jordemoderkunst angaar, saa omfatter den det samme som den almindelige, men adskiller sig fra den derved, at den forløser Mænd og ikke Kvinder, og ved at det er de barslende Sjæle og ikke Legemer, den tager Sigte paa. Men det allerbetydningsfuldeste ved min Kunst, det er det, at den paa enhver Maade kan gennemprøve, om det Tankefoster, den unges Sind sætter i Verden, er et Gøglebillede og et Øjenbedrag, eller et fuldbaarent og virkeligt Foster. Og det er gaaet mig paa samme Maade som Jordemødrene: selv er jeg ufrugtbar paa Visdom, og naar Folk bebrejder mig, som saa mange gør det, at jeg altid udspørger andre, men aldrig selv giver Svar paa noget, fordi jeg ingen Visdom besidder, saa har Vedkommende fuldstændig Ret. Og Grunden dertil er den, at det er paalagt mig af Guden at forløse andre, men selv at føde har han nægtet mig« (*Platons Skrifter* bd. 6, s. 104).

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 5

◀ **ikke havde det Positive** : Denne vending, der ikke har kunnet identificeres som et direkte citat, udtrykker datidens almindeligste, filosofiske indvending mod et ufuldkomment standpunkt, især benyttet i den hegelienske filosofi (219,30). I første del af magisterafhandlingen *Om Begrebet Ironi* i SKS 1, 69-278, viser SK i forlængelse af den Hegel-prægede litteratur om Sokrates, hvordan Sokrates 'ikke havde det positive'.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 5

◀ **gantes** : spøger, flirter.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 10

◀ **den Halvhed ... Systemets Hemmelighed** : Der sigtes formentlig først til den tale, som Aristofanes holder i Platons (221,2) *Symposion* 189d-191d. Her skildres i mytens form, hvordan den oprindelige menneskeslægt ville styrte guderne, og hvordan guderne som straf for dette overmod skar mennesket over i to halvdele, så hvert enkelt menneske nu blev optaget af at søge sin tabte halvdel. Således er 'eros' eller 'menneskets lyst' opstået. Dernæst sigtes der til den systematisk-dialektiske metode efter Hegel (277,33), ifølge hvilken begrebets to momenter i en dialektisk proces bestandigt søger at ophæve (252,8) momentets mangel, således at det omfattende begreb atter potenseres. Denne bevægelse i begrebet omtaler SK i *Pap. IV C 59* som en 'hemmelighed', idet den ifølge indledningen til Hegels *Phänomenologie des Geistes* optræder for bevidstheden, uden at denne ved, hvordan det går til; den foregår så at sige bag bevidsthedens ryg, jf. *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832, ktl. 550, i Hegel's Werke (277,33) bd. 2, s. 71 (*Jub. bd. 2, s. 79*).

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 12

◀ **den Gjerning ... (cfr. Platos Apologi)** : I *Sokrates' Forsvarstale* 20c-23b af Platon (221,2) fortæller Sokrates om sit guddommelige kald. Efter at Chairefon havde spurgt oraklet i Delfi, om der var nogen visere end Sokrates, og dette var blevet benægtet, havde Sokrates sat alt ind på at udgrunde gudens mening med ordene. Han opsøgte nu enhver, der regnedes for vis, for at udspørge dem og undersøge arten af deres visdom. Han måtte efterhånden sande, at guden havde ret, idet Sokrates' visdom bestod deri, at han vidste, at den menneskelige visdom strengt taget intet er værd: »Derfor bliver jeg ogsaa rastløs ved med min Søgen og Forsken, som Guden har anvist mig det, hver Gang jeg mener, at der er en af mine Landsmænd eller en af de Fremmede her i Byen, der er vis; og naar jeg har opdaget, at han ikke er det, viser jeg ham det og støtter dermed Gudens Sag. / Det har jeg haft saa travlt med, at jeg ikke har haft Tid til at beskæftige mig i nævneværdig Grad med Byens og med mine egne private Anliggender, og jeg er i den dybeste Fattigdom paa Grund af mit Arbejde i Gudens Tjeneste« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 1, s. 272).

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 13

◀ **om han end forekom Menneskene ... Theaet. § 149** : I Platons dialog *Theaitetos* 149a bemærker Sokrates, inden han begynder at forklare sin særlige jordemoderkunst: »jeg ejer denne Kunst ganske i det skjulte. Og da Folk nu ikke ved det, saa siger de mig i hvert Fald ikke det paa, men blot at jeg er en stor Særling, der sætter Folk i Forlegenhed« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 6, s. 102). - αποπρωτατος: gr. (atopōtatōs) person, som overhovedet ingen steder hører hjemme; højst ualmindelig person, særling. Jf. *Platonis opera* (221,2) bd. 2, 1820, s. 22.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 15

◀ **i den ældre og moderne Speculation ... Dom** : Det har ikke været muligt at identificere en bestemt kilde, hvor de anførte karakteristika optræder samlet, endsiige er knyttet til en særlig spekulativ filosofi el. teologi. Der sigtes formentlig i almindelighed til den ældre spekulation, som den findes udtrykt dels i gnosticismen, hos Plotin og den alexandriske teologi (især Origines), dels i den middelalderlige mystik (Joh. Scotus Erigena, Mester Eckehart). Med den moderne spekulation kan der sigtes til fx Schelling, Hegel (277,33), Ph. Marheineke og Baader (280,8).

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 17

◀ **at gaae videre** : 263,8.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 21

◀ **præ (...)** post : lat. før, forud, hhv. efter.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 23

◀ **Man forklarer Tilværelsens ... ikke uforklarlig** : I renskriften til *PS* (*Pap. V B 40,8*) skriver SK: »Man forklarer Tilværelsens Modsigelser ved at statuere et præ som man behøver det (Alexandrinerne); man

forklarer Tilværelsens Modsigelser ved et eller andet post (en Vandring paa Stjernerne)«. Med 'alexandrinerne' sigtes til den teologiske retning, der fremkom i det 2. årh. e.Kr. I en optegnelse fra 29. maj 1839 (*Pap. II A 448*) skriver SK: »Ligesom der gives et futurum (ins blaue hinein) en uendelig fortsat Udvikling, der tilintetgjør al dybere Speculation – saaledes er Modbilledet hertil et 'prius' et 'præ' i retrograd Uendelighed, saaledes som Alexandrinernes *Præexistents* af λογος, *Præexistents* af Materien, *Præexistents* af Sjælen, *Præexistents* af det Onde, og ligesaa vildledende for al dybere Tænkning«. Med vendingerne »paa en anden Klode« og »en Vandring paa Stjernerne« sigtes der formentlig til den i samtiden verserende diskussion om liv på andre kloder, jf. fx J.L. Heiberg, der i »Det astronomiske Aar« bl.a. skriver: »At Meningen om Verdensklodernes Beboelse er i vore Tider i den Grad gaaet ind i den almindelige Forestilling, at den næsten er bleven en Troes-Artikel, er vel ikke i sig selv noget Argument, især naar man tillige betragter de mange Drømmerier, som sættes i Forbindelse dermed, f. Ex. at Mennesket efter Døden skulde faae et andet Legeme paa en anden Klode«, *Urania. Aarbog for 1844*, udg. af J.L. Heiberg, Kbh. 1844, ktl. U 57, s. 130. Også H.L. Martensen diskuterer forestillingen i sin artikel »Kirke-Aaret« i samme nummer af *Urania*, og her hedder det fx: »Til den moderne Astrologie hører da Læren om Beboerne paa de hiinsidige Kloder og om disses nærmere Samqvem med Guddommen; herhen hører den Forbindelse, hvori man har bragt disse Kloder med Udødeligheden«, s. 176.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 24

◀ **i vor Tid, hvor man har det Positive** : I den hegelianske sprogbrug kan 'det positive' benyttes dels om det umiddelbare, der skal ophæves (252,8) i refleksionen (det negative), dels om den spekulative enhed, der atter skal forsones el. mediere (220,30) de af refleksionen satte modsætninger. Denne elementære, logiske trehed fremstiller J.L. Heiberg i § 15 af »Det logiske System« på denne måde: »at det første Led betegner det Hvilede, det andet dettes Bevægelse ud af sig selv, og det tredje Bevægelsens Resultat; eller: det første betegner det umiddelbart Positive eller Abstracte, det andet det Negative eller Dialectiske, og det tredje Negationens Negation, d. e. det medierede Positive eller det Speculative, Det, som har Negationen i sig selv; eller: det første betegner Uendeligheden som umiddelbar, det andet Endeligheden, og det tredje reproducerer Uendeligheden, men i en concretere Bestemmelse, nemlig indbefattende det andet Leds Endelighed eller Negation. Overalt er det tredje Led Eenheden af de to første; hele Udviklingen er et Kredsløb, hvori det tredje Led falder sammen med det første, men efter at have vundet en højere Betydning«, *Perseus, Journal for den speculative Idee*, udg. af J.L. Heiberg, nr. 1, juni 1837, nr. 2, aug. 1838, ktl. 569 (forkortet *Perseus*); nr. 2, s. 30f. Når der tales om »vor Tid, hvor man har det Positive«, sigtes der formentlig til, at den hegelske filosofi for at gennemføre sin metode, selv må forudsætte at besidde den højeste sandhed el. det positive. Der kunne også sigtes til Schelling, der i sine forelæsninger over åbenbaringsfilosofi, som SK delvis har hørt i vinteren 1841-42 i Berlin, skelner mellem sin egen 'positive' filosofi i modsætning til hans tidligere, der var beslægtet med Hegels, og som betegnes 'negativ', jf. H.E.G. Paulus' afskrift af forelæsningerne i *Die endlich offenbar gewordene positive Philosophie der Offenbarung oder Entstehungsgeschichte, wörtlicher Text, Beurtheilung und Berichtigung der v. Schellingischen Entdeckungen über Philosophie überhaupt, Mythologie und Offenbarung des dogmatischen Christentums im Berliner Wintercursus von 1841-42*, Darmstadt 1843.

I trykt udgave: Bind 4 side 219 linje 30

◀ **at Guden forbød ham ... Theaet. § 150** : 219,5.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 2

◀ **μαιευεσθαι ... απεκωλυσεν** : »det er paalagt mig af Guden at forløse andre, men selv at føde har han nægtet mig«. Citat fra *Theaitetos* 150c, i *Platonis opera* (221,2) bd. 2, 1820, s. 26 (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 6, s. 104).

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 2

◀ **μαιευεσθαι** : gr. (maieúesthai) at forløse (en fødende).

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 4

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 5

◀ **Feldbereder** : håndværker, der tilbereder pelsværk el. andre hvidgarvede, bløde skind.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 11

◀ **forvissede sig om ... (Diogenes af L. II, 5, 21)** : jf. den gr. forfatter Diogenes Laertios (3. årh. e.Kr.), der i kapitlet om Sokrates i sin filosofihistorie (2. bog, 5. kap., afsnit 21) skriver: »Da han indsaee, at hiin Granskning i fysiske Ting ikke egentlig er vor Sag, begyndte han at filosofere i Værkstederne og paa Torvet

om Sæderne«, *Diogen Laërtes filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn, i ti Bøger*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111 (forkortet *Diogen Laërtes filosofiske Historie*); bd. 1, s. 66. SK citerer el. oversætter fra originalteksten en smule frit.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 12

◀ **medieres** : forsones, forenes. Som filosofisk term svarer 'mediation' til Hegels (277,33) begreb 'Vermittlung', formidling, og blev hyppigt benyttet af de da. hegelianere. Således fx af A.P. Adler, der i § 9 i *Populære Foredrag over Hegels objective Logik*, Kbh. 1842, ktl. 383, bestemmer 'mediation' således: »den dialectiske Bevægelse, hvorved det hegelske System karakteriseres, ligger ikke blot i Negationen. Dialectik hos Hegel udtrykker baade den objective Nødvendighed, hvormed Umiddelbarheden gaaer over i det Modsatte, og den, hvormed begge, Umiddelbarhed og Tanke, gaae over i en fælleds, højere Eenhed; den indbefatter altsaa baade Negationen og Mediationen. Vi have sagt, at Negationen er Umiddelbarhedens Overgang i det Modsatte; Mediationen er Modsætningernes Forsoning i den højere Eenhed«, s. 19, og videre: »Mediationen vil (...) kun have med Momenter at gjøre, mellem hvilke der er virkelig Strid; det er ingen Sag at komme frem med tilsyneladende Negationer, blotte Forskjelligheder (saalidt som at opstille Treheder). (...) Negationen er altsaa Dialectikens første Proces, Mediationen dens anden Proces. Dialectik er det fælleds Navn for hele den i Sagens Natur grundede Bevægelse, hvorved det Eensidige gaaer over i det Modsatte (negeres) og begge gaae sammen i en højere Eenhed (medieres)«, s. 20.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 30

◀ **commune naufragium** : lat. fælles skibbrud. Henviser til sentensen »Commune naufragium dulce (est)«, fælles skibbrud er sødt.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 31

◀ **Client** en: person, som nyder en højere placeret, mægtigere persons beskyttelse. I den rom. oldtid havde de ikke-rom. indbyggere ingen borgerret, men kunne ved at indtræde i et afhængigheds- og beskyttelsesforhold til en rom. borger, der kaldtes hans patron, få andel i den rom. retsbeskyttelse. Patronen var værge for den såkaldte klient som for de øvrige medlemmer af hans slægt og mødte navnlig op i retten og forsvarede klientens sag; deraf den senere betydning af ordet klient, nemlig den part, hvis sag advokaten fører.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 33

◀ **een Nar ... med sig** : Udtrykket henviser til det populære gnavspil, hvor brikernes værdi bestemmes af forskellige figurer (gøg, dragon, kat, hest, hus, potte, ugle og nar) og tal (12 til 0). Fra en pose trækker spillerne efter tur en brik, som efter bestemte regler kan byttes med sidemandens. Når bytningen er tilendebragt, viser alle deres briks figur el. tal, og den, der har den laveste, har tabt ét af sine point. Når én af spillerne har 'narren', skal den, som har den laveste brik, tabe et point med ham, heraf talemåden 'Narren går og tager én med sig'. Jf. *Politiske Spille-Regler for de tilladelige og meest brugelige Spil i Vertshuusene*, Kbh. 1774, s. 25-28.

I trykt udgave: Bind 4 side 220 linje 34

◀ **Prodikos** : gr. sofist fra Keos, der levede i slutningen af det 5. årh. f.Kr. Han rejste rundt og underviste, især i ordenes rette betydning, og er særlig kendt for sin myte om Herakles på skillevejen mellem den lette last og den tunge dyd. Han omtales i flere af Platons dialoger, fx *Kratylos* (217,29).

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 1

◀ **en Plato i Sværmeri** : Platon (427-347 f.Kr.), gr. filosof. Han var elev af Sokrates (218,12), og det fortælles, at han ved mødet med Sokrates i 408 f.Kr. blev vendt bort fra poesien til filosofien. Han grundlagde i 387 f.Kr. Akademiet i Athen, og blandt hans elever var Aristoteles (216,8). I hans dialoger, der efter den traditionelle overlevering er inddelt i ni grupper med fire i hver, er Sokrates den gennemgående hovedperson. Når der i *PS* knyttes an til C.J. Heises da. oversættelse *Udvalgte Dialoger af Platon* bd. 1-3, Kbh. 1830-38, ktl. 1164-1166 (forkortet *Dialoger af Platon*), el. til Friedrich Asts gr./lat. udgave *Platonis opera quae exstant* bd. 1-11, Leipzig 1819-32, ktl. 1144-1154 (forkortet *Platonis opera*), vil dette blive angivet. Ellers vil der blive citeret fra *Platons Skrifter*, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]. – Med Platons 'sværmeri' sigtes formentlig til den digteriske begejstring, hvormed han har fremstillet Sokrates.

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 2

◀ **ευκαταφορία εις παθος** : gr. (eukataphoría eis páthos) tilbøjelighed til lidenskab. SK har udtrykket fra Tennemann *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 4, 1803, s. 129, hvor stoikeren Zenon fra Kitons lære om lidenskaberne fremstilles (jf. *Pap.* IV A 44; V B 3,4). If. Zenon er lidenskaberne forkerte og forfalskede

forestillinger om godt og ondt; der gives fire hovedarter af lidenskab, nemlig fornøjelse, sørgmodighed, begær og frygt; hvis sjælen ikke har kraft til at modstå tilbøjeligheden til sådanne lidenskaber, er den syg. Tennemann oplyser i denne forbindelse, at stoikeren Chrysippos (248,12) netop anvendte det gr. udtryk for tilbøjeligheden til sådanne lidenskaber.

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 4

◀ **retrogradt** : baglæns, bagudrettet.

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 15

◀ **hvad Socrates uforfærdet udtrykker ... vilde spørge** : jf. Platons *Sokrates' Forsvarstale* 41b-c, hvor Sokrates efter at være blevet dømt til døden taler således om sin skæbne i det hinsides, dvs. i underverdenen: »Det vilde for Resten ogsaa være en særlig Glæde for mig dér at træffe Palamedes og Aias, Telamons Søn, og alle de andre, der i Oldtiden har lidt en uretfærdig Dom, og sammenligne deres Skæbne med min. Det, tør jeg nok sige, vilde ikke være kedeligt! Og det vigtigste af det altsammen: at kunne tilbringe Tiden med at prøve og studere Folk dernede, ligesom jeg har gjort det heroppe, og se, hvem af dem der er vise, og hvem der bilder sig ind at være det, men ikke er det; hvad vilde man ikke give for at faa Lejlighed til at prøve Føreren paa det store Togt til Troia, eller Odysseus eller Sisyfos eller tusinde andre Mænd og Kvinder? Hvilken ubeskrivelig Lykke at omgaas dem, at snakke med dem, at prøve dem!« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 1, s. 292f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 18

◀ **ubique et nusquam** : lat. overalt og intetsteds.

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 26

◀ **Kleitophon (...) denne Dialog ansees for uægte** : Den ganske korte dialog *Kleitophon* optræder blandt de ni tetralogier, dvs. de grupper af fire dialoger, hvori Platons værk siden oldtiden er blevet ordnet og overleveret. Diskussionen om visse dialogers uægthed, der også kendes fra oldtiden, blussede op i begyndelsen af 1800-tallet, hvor den nyere Platonforskning tog sin begyndelse. Fr. Schleiermacher, der var den første til at udgive Platon på tysk i en næsten fuldstændig udgave, betvivler, at *Kleitophon* skulle være skrevet af Platon, jf. indledningen til dialogen i *Platons Werke* (218,12) bd. 2,3, 1826, s. 459-461. Den opfattelse, at *Kleitophon* er en uægte dialog, hvilken i dag er den almindelige, findes også hos Platonudgiveren Fr. Ast i hans *Platon's Leben und Schriften. Ein Versuch, im Leben wie in den Schriften des Platon das Wahre und Aechte vom Erdichteten und Untergeschobenen zu scheiden, und die Zeitfolge der ächten Gespräche zu bestimmen*, Leipzig 1816, s. 500f.

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 27

◀ **Kleitophon klager over Socrates ... (cfr. §. 410)** : Dialogen består i alt væsentligt af en længere enetale, hvori Kleitophon over for Sokrates formulerer sin kritik af ham: »jeg er kommet til den Anskuelse, at, hvad angaar at tilskynde dine Medmennesker til at beflitte sig paa Godhed, da gør du det bedre og skønnere end nogen anden, men dernæst maa jeg sætte een af to Muligheder: enten formaar du kun saa meget, og ikke noget yderligere, – noget, som man ogsaa kunde tænke sig ved et hvilket som helst andet Fag. (...) Tro dog endelig ikke, at jeg selv slutter mig til denne Bebrejdelse, langt fra; nej, jeg mener blot, at eet af to: enten ved du ikke, hvad Retfærdighed er, eller ogsaa vil du ikke betro mig det (...). For det vil jeg sige dig som min Mening, Sokrates, at for det Menneske, der endnu gaar sin sløve Gang, er du en uvurderlig Ansporer, men for den, paa hvem din Tilskyndelse har virket, er du ikke langt fra at være en Hindring i at naa frem til den fuldkomne Godhed og saaledes blive en lykkelig Mand«, *Kleitophon* 410b-e, i *Platonis opera* (221,2) bd. 9, 1827, s. 364f. (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 10, s. 309). – προτετραμμενος: fejl for προτετραμμενος, gr. (protetramménos) opmuntret, tilskyndet. Med 'opmuntrende' må der tænkes på det gr. ord προτρεπτικός (protreptikós); begge gr. ord forekommer i den citerede passage.

I trykt udgave: Bind 4 side 221 linje 28

◀ **den sokratiske Vanskelighed ... ikke har den** : 218,12.

I trykt udgave: Bind 4 side 222 linje 9

◀ **Disjunction** en: enten-eller.

I trykt udgave: Bind 4 side 222 linje 11

◀ **Proselyt** : egl. en, som er kommet til, en fremmed; en, som har skiftet trossamfund el. parti; en nyomvendt.

I trykt udgave: Bind 4 side 222 linje 20

◀ **i hvo** : i hvem.

I trykt udgave: Bind 4 side 223 linje 8

◀ **være den berøvet ... ved ham selv** : Her hentydes måske til Augustins (257,13) beskrivelse af menneskets fald, der fx i 12. bog, 6.-8. kap. af *De civitate Dei* (Om Guds stad) udtrykkes ved, at viljen imod naturens orden vender sig fra det, som i højeste grad er, til det, som er i mindre grad, og at den onde vilje dermed berøver mennesket et gode. Derefter hævdes det, at Guds natur ingen mangler har. Augustin forudsætter her et værens- og erkendelseshierarki, idet han bl.a. overtager et princip fra Plotins filosofi (fx *Enneade* 4,8) om, at intet lavere kan indvirke på noget højere i hierarkiet, jf. specielt 2. bog i *De libero arbitrio* (Om den frie vilje) kap. 5,12.

I trykt udgave: Bind 4 side 223 linje 33

◀ **at være ... Frihed** : Denne sætning er kendt fra Hegel (277,33), der fx i *Encyclopädie* (215,13) bd. 1, anm. til § 24, formulerer den således: »Freiheit ist eben dieß, in seinem Andern bei sich selbst zu seyn (...). Freiheit ist nur da, wo kein Anderes für mich ist, das ich nicht selbst bin«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 6, s. 49 (*Jub.* bd. 8, s. 87). I *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, udg. af E. Gans og K. Hegel, Berlin 1840 [1837], hedder det: »Die Materie hat ihre Substanz außer ihr; der Geist ist das *Bei-sich-selbst-seyn*. Dieß eben ist die Freiheit, denn wenn ich abhängig bin, so beziehe ich mich auf ein Anderes, das ich nicht bin; ich kann nicht seyn ohne ein Aeußeres; frei bin ich, wenn ich bei mir selbst bin«, *Hegel's Werke* bd. 9, s. 22 (*Jub.* bd. 11, s. 44).

I trykt udgave: Bind 4 side 224 linje 16

◀ **hvad hiin Lærer ... at han erindrede** : nemlig at han var i usandheden og var det ved egen skyld.

I trykt udgave: Bind 4 side 224 linje 23

◀ **tale lidt græsk** : dvs. tale lidt som en gr. filosof, jf. notens henvisninger til Aristoteles og den 'flyvende pil'. Det følgende synes at være talt på Sokrates' manér.

I trykt udgave: Bind 4 side 224 linje 32

◀ **Hypothesis** : grundlag, forudsætning.

I trykt udgave: Bind 4 side 225 linje 2

◀ **Den Lastefulde og den Dydige ... (Aristoteles)** : Citat fra afsnittet om Aristoteles (216,8) i Poul Martin Møllers »Udkast til Forelæsninger over den ældre Philosophies Historie«, trykt i *Efterladte Skrifter* bd. 1-3, Kbh. 1839-43, ktl. 1574-1576; bd. 2, 1842, s. 496. Passagen synes at tage afsæt i Aristoteles *Den nikomacheiske Etik* 3. bog, kap. 5, 10ff. (1114a 3ff.).

I trykt udgave: Bind 4 side 225 linje 32

◀ **Skeptikernes »flyvende Piil«** : Der sigtes til det ene af de fire argumenter, som den gr. filosof Zenon fra Elea (det 5. årh. f.Kr.) rettede mod bevægelsens realitet. Ifølge dette vil en flyvende pil ikke bevæge sig, da den i et hvilket som helst øjeblik vil befinde sig på et bestemt sted og således altid være i hvile. Zenons argument er overleveret og gendrevet af Aristoteles (216,8) i 9. bog af *Fysikken*, især kap. 6, 9 (239b, 5ff.), som er kilden til de senere filosofihistoriske fremstillinger i Tennemann *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 1, s. 198f., og i Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, udg. af C.L. Michelet, bd. 1-3, Berlin 1836, ktl. 557-559; bd. 1, i *Hegel's Werke* (277,33) bd. 13, s. 323f. (*Jub.* bd. 17, s. 339f.). Senere benyttede skeptikerne samme argument mod bevægelsen, jf. fx 9. bog, kap. 11, afsnit 99, i *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (220,12) bd. 1, s. 445.

I trykt udgave: Bind 4 side 225 linje 37

◀ **Syndens Træl** : spiller på Joh 8,34, hvor Jesus siger: »Enhver, som gør synden, er syndens træl«. I kladden (*Pap.* V B 2) henviser SK også til Rom 6,16: »Ved I ikke, at den, I stiller jer til rådighed for som trælle og viser lydighed, må I også være trælle for og vise lydighed, hvad enten det er synden, og det fører til død, eller det er lydigheden, og det fører til retfærdighed?«

I trykt udgave: Bind 4 side 226 linje 2

◀ **Frelser (...) Forløser (...) Forsoner (...) Dommer** : klassiske dogmatiske betegnelser for Jesus, alle med rod i NT.

I trykt udgave: Bind 4 side 226 linje 4

◀ **skuffet** : bedraget.

I trykt udgave: Bind 4 side 226 linje 27

◀ **Tidens Fylde** : sigter til Gal 4,4: »Men da tidens fylde kom, sendte Gud sin søn«.

I trykt udgave: Bind 4 side 226 linje 32

◀ **nyt Menneske (...)** **Omvendelse (...)** **Anger (...)** **Gjenfødselen** : klassiske dogmatiske begreber i den kristne frelseslære (soteriologien), alle med rod i NT.

I trykt udgave: Bind 4 side 227 linje 7

◀ **Anger, der vel seer sig tilbage ... foran** : spiller på Fil 3,14 (3,13-14), hvor Paulus skriver: »Eet gjør jeg: forglemmende, hvad der er bagved, og rækkende efter det, som er foran, iler jeg mod Maalet« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 227 linje 21

◀ **Dog Den, der er til ... ganske som ved Fødselen** : spiller på Joh 3,3-4, hvor Jesus siger til Nikodemus, der er kommet til ham om natten: »Sandelig, sandelig, siger jeg dig: Den, der ikke bliver født på ny, kan ikke se Guds rige«. Og Nikodemus siger til ham: »Hvordan kan et menneske fødes, når det er gammelt? Det kan da ikke for anden gang komme ind i sin mors liv og fødes?«

I trykt udgave: Bind 4 side 227 linje 27

◀ **en masse** : fr. i mængde, massevis.

I trykt udgave: Bind 4 side 227 linje 32

◀ **hiin eenfoldige Vise** : dvs. Sokrates.

I trykt udgave: Bind 4 side 228 linje 7

◀ **Minos, Æachus og Rhadamantus** : Jf. gr. mytologi har kong Minos fra Kreta og hans bror Rhadamanthys samt Zeus' søn Aiakos fra Aigina til opgave i underverdenen at dømme de døde efter deres gerninger i livet. Sokrates kalder i Platons *Sokrates' Forsvarstale* 41a disse dommere for »de virkelige Dommere« (jf. *Platons Skrifter* (221,2) bd. 1, s. 292), mens han i *Gorgias* 523a ff. i mytens form udmaler denne dom over sjælene i det hinsides (jf. *Platons Skrifter* bd. 2, s. 212ff.).

I trykt udgave: Bind 4 side 228 linje 9

◀ **maa han jo tænke dette** : nemlig, at han er i usandheden.

I trykt udgave: Bind 4 side 229 linje 3

◀ **som de gjorde det ... (cfr. Theaetet § 151)** : Efter at Sokrates i Platons dialog *Theaitetos* har skildret sin særlige jordemoderkunst for den unge Theaitetos, tilbyder han at forløse ham med følgende tilføjelse (151c): »Og hvis jeg ved en Undersøgelse af, hvad du siger, skulde finde, at noget af det er et Gøglebillede og ikke et virkeligt Afkom, og jeg saa bringer det af Vejen og kaster det bort, maa du ikke blive hidsig, saadan som førstegangsfødende bliver, naar det gælder deres Børn. For jeg har ofte været ude for, at Mennesker er blevet saa vrede paa mig, at de var lige ved at bide mig, naar jeg vilde skaffe et vrøvlet Tankebarn af Vejen; de forstaaer slet ikke, at jeg mener det godt med dem, naar jeg gør det« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 6, s. 105f.). – επειδαν ... αφαιρωμαι: gr. »hver gang jeg fratog dem en eller anden dumhed« (sml.: »naar jeg vilde skaffe et vrøvlet Tankebarn af Vejen«), *Platonis opera* (221,2) bd. 2, 1820, s. 30f.

I trykt udgave: Bind 4 side 229 linje 9

◀ **Projektmagere** : personer, der bestandig fremkommer med unyttige el. uigennemførlige projekter. Udtrykket er især brugt af Ludvig Holberg, jf. fx *Niels Klims Underjordiske Reise. Efter Holbergs latinske Original*, overs. af J. Baggesen (1789), i *Jens Baggesens danske Værker*, udg. af forfatterens sønner og C.J. Boye, bd. 1-12, Kbh. 1827-32, ktl. 1509-1520; bd. 12, s. 165-524; s. 387ff.

I trykt udgave: Bind 4 side 229 linje 23

◀ **den Mand, der om Eftermiddagen ... aaben Mark** : ingen kilde identificeret.

I trykt udgave: Bind 4 side 229 linje 27

◀ **for Blussel** : af blufærdighed.

I trykt udgave: Bind 4 side 229 linje 30

◀ **Krudtet ... i flere Aarhundreder** : Her og i det følgende spilles på talemåden 'Han har så vist ikke opfundet krudtet', dvs., han er ikke ret opfindsom, kløgtig, jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 1, s. 569.

I trykt udgave: Bind 4 side 229 linje 31

◀ **Huus-forbi** : fast udtryk, der stammer fra gnavspillet (220,34), hvor den, som har brikken 'huset' afslår at bytte med meldingen 'hus forbi'.

I trykt udgave: Bind 4 side 230 linje 12

◀ **korteligen** : kort.

I trykt udgave: Bind 4 side 230 linje 26

◀ **ligesaa autopathisk som sympathetisk** : egl. ligeså 'selvlidende' som 'medlidende', det vil her sige, at 'han selv påvirkes' ligesom 'han påvirker andre'.

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 7

◀ **vilde han ikke modtage ... Underviisning** : jf. fx *Sokrates' Forsvarstale* 31b-c, hvor Sokrates prøver at få sine anklagere til at indse, at hans liv og virke har været ualmindeligt: »jeg har gennem alle de mange Aar ikke interesseret mig det mindste for mine egne Anliggender, og jeg har roligt set paa, at mine personlige Interesser blev helt forsømte; i Stedet for har jeg altid tænkt paa jeres Vel: jeg har som en Fader eller ældre Broder indladt mig med hver enkelt af jer, ganske privat, og prøvet at faa ham til at arbejde paa at blive en god Mand. Og hvis jeg saa havde haft nogen Fordel af det og havde taget mod Penge til Tak for mine gode Raad, kunde det jo være meget forstaaeligt. Men I kan jo selv konstatere, at selv Anklagerne, der saavist heller ikke har været bange for at komme frem med frække og usande Beskyldninger mod mig, dog ikke har haft den Dristighed at føre Vidner paa, at jeg nogensinde har faaet eller krævet Penge for min Virksomhed. Jeg har jo ogsaa et godt Bevis paa, at det er sandt, hvad jeg her siger: min Fattigdom« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 1, s. 281f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 8

◀ **vor Tid ... det Positive** : 219,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 14

◀ **Socrates ... det Positive** : 219,5.

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 15

◀ **den (...) guddommelige Misundelse** : sigter til den gr. forestilling om, at guderne med nidkærhed våger over grænsen mellem det menneskelige og det guddommelige; forsøger et menneske overmodigt at overskride denne grænse, bliver det straffet. Tanken om menneskets begrænsning over for guderne er en grundtanke hos Sokrates, som i sin virksomhed i gudens tjeneste selv straffede det menneskelige overmod, især den indbildte viden.

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 17

◀ **en Plato i Sværmeri** : 221,2.

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 24

◀ **bankede mit Hjerte heftigt som Alcibiades' ... at høre Socrates** : Jf. *Platons Symposion* 215d-e, hvor den berusede Alkibiades dukker op og holder en lovtale over Sokrates: »Ifald jeg ikke maatte befrygte, at I vilde ansee mig for aldeles beruset, vilde jeg fortælle Eder, bekræftende det ved Eed, hvilket Indtryk denne Mands Taler have gjort og endnu gjøre paa mig. Naar jeg hører ham, banker mit Hjerte heftigere, end Korybanternes, og Taarer udstrømme under hans Tale; og jeg seer, det gaaer mange andre ligesaa«, *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 2, 1831, s. 88f. (sml. *Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 139). Korybanterne var præster for den frygiske gudinde, gudernes store moder, hvem de ved fester fejrede i ekstase med larmende musik, hvilket gjorde en voldsom virkning på de tilstedeværende.

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 24

◀ **og kunde min Beundrings Lidenskab ... at omfavne hiin herlige Mand** : Der hentydes her og i det følgende til *Platons Symposion* 216c-219e, hvor den skønne yngling Alkibiades fortæller, hvordan han

engang med stor list havde forsøgt at forføre sin elskede Sokrates. Alkibiades havde engang fået Sokrates til at spise hos sig og efter måltidet holdt ham hen med sin tale, så det var blevet langt ud på natten. Sokrates måtte nu overnatte på stedet, men valgte at hvile på den bænk, hvorpå han havde spist. Da de således lå i mørket, erklærede Alkibiades sin kærlighed, hvilket Sokrates besvarede med sin sædvanlige ironi. Nu stod Alkibiades imidlertid op og lagde sig ind under Sokrates' kappe, »idet jeg med begge Arme omfavnede denne guddommelige og i Sandhed beundringsværdige Mand, og laae saaledes den hele Nat«. Men næste morgen måtte Alkibiades forson sig med, at intet var hændt, da Sokrates upåvirket var faldet i søvn. Forførelsen havde været forgæves, ja, endog haft den modsatte virkning: »den eneste Maade, jeg troede han kunde fanges paa, undveeg han. Jeg gik nu raadvild omkring, mere trælunden af dette Menneske, end endnu nogen var af en anden«, *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 2, 1831, s. 91-96 (sml. *Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 140-144).

I trykt udgave: Bind 4 side 231 linje 25

◀ **Aristoteles ... ακίνητος πάντα κινεί** : gr. (akínētos pánta kínei) (selv) ubevægelig bevæger han alt. Det anførte gr. udtryk er ikke fundet hos Aristoteles. Udtrykket sigter dog til Aristoteles' bestemmelse af den første bevæger i *Metafysikken* 12. bog, kap. 7f. (1072a 19ff.), og i *Fysikken* 8. bog, kap. 5, hvorfra passagen 258b 4f. i Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 3, 1801, s. 159, parafraseres som følger: »Dieses erste Bewegende kann nicht von einem andern wieder bewegt werden, es muß bewegen ohne bewegt zu werden (το πρώτον κινουν ακίνητον) [gr. tó prōton kinoun akínēton, den første bevægende (selv) ubevægelig]«. SK har tidligere i en optegnelse (*Pap.* IV A 157) noteret: »Guddommens Forhold til Mennesket saaledes som al Philosophie er istand til at opfatte den, har allerede Aristoteles udtrykt fortræffelig, naar han siger: at Gud bevæger Alt, selv ακίνητος [ubevægelig]. (Saavidt jeg erindrer gjorde Schelling opmærksom herpaa i Berlin.)«. Der sigtes til Schellings forelæsninger i Berlin 1841/42, som SK delvis deltog i og tog excerpter fra (jf. *Pap.* III C 27 i bd. XIII, s. 278).

I trykt udgave: Bind 4 side 232 linje 7

◀ **Svaret i Ørkenen til Raabet** : sigter formentlig til Joh 1,19-23, hvor det fortælles, at jøderne fra Jerusalem sendte præster og levitter ud til Johannes Døber i ørkenen for at spørge ham: »Hvem er du?« og han bekendte: »Jeg er ikke Kristus«. På deres fortsatte spørgsmål, om han så var Elias eller Profeten, svarede han nej. Da de vedblev at spørge ham, svarede han: »Jeg er 'en, der råber i ørkenen: Jævn Herrens vej!' som profeten Esajas har sagt«. Jf. Es 40,3.

I trykt udgave: Bind 4 side 232 linje 16

◀ **vel fandt den høilærde Polos ... (cfr. Gorgias)** : I Platons dialog *Gorgias* er Sokrates i selskab med den ansete sofist Gorgias og dennes elever og beundrere. Den unge, ivrige Polos mener, ligesom sin lærer Gorgias, at han kan svare på alt, hvilket Sokrates dog snart får sat i relief. Nu bryder Kallikles, en anden beundrer af Gorgias, ind i samtalen, og efter at Sokrates på vanlig vis har stillet ham en række ledende spørgsmål, udbryder han (490c-d): »Din Tale dreier sig altid om Mad og Drikke, og Læger og andet Tant, men jeg mener intet af alt dette«, *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 3, s. 110 (sml. *Platons Skrifter* (221,2) bd. 2, s. 172).

I trykt udgave: Bind 4 side 233 linje 21

◀ **Themistocles' skønne Ord ... at sammenrulles** : Den gr. filosof og historiker Plutark (o. 50 - o. 125) skriver i sin biografi om den gr. feltherre og politiker Themistokles (525-460 f.Kr.), at han til perserkongen Xerxes I skulle have sagt: »Menneskets Tale ligner spraglede Tepper; det gaaer med den ligesom med disse, naar de udfoldes, da vise Billederne sig, men naar de sammenfoldes, da skjules og tabe de sig«, *Plutark's Levnetsbeskrivelser*, overs. af S. Tetens, bd. 1-4, Kbh. 1800-11, ktl. 1197-1200; bd. 2, 1803, s. 59f.

I trykt udgave: Bind 4 side 233 linje 30

◀ **intet Hofkryb ... eget Hoved knuset** : spiller formentlig på Guds forbandelse af slangen: »På din bug skal du krybe, / og støv skal du æde, / alle dine dage. / Jeg sætter fjendskab / mellem dig og kvinden, / mellem dit afkom og hendes: / Hendes afkom skal knuse dit hoved, / og du skal bide hendes afkom i hælen«, 1 Mos 3,14-15.

I trykt udgave: Bind 4 side 234 linje 3

◀ **hoverende ... triumpherende** : Under en ovation, dvs. en lille triumf, holdt den ovérende (el. hoverende) feltherre sit sejrindtog til hest eller til fods, og han ofrede kun et får (lat. ovis), ikke som ellers en okse; under den store triumf (304,5) var den triumferende feltherre til vogns.

I trykt udgave: Bind 4 side 234 linje 6

◀ **Døden over Graven** : Udtrykket 'døden gik over min grav' bruges, når man pludselig, uden anledning,

føler en indre gysen, jf. C. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog*, Kbh. 1850, ktl. 1573, s. 308.

I trykt udgave: Bind 4 side 234 linje 22

◀ **den Jævnlige** : den ligestillede el. jævnbyrdige.

I trykt udgave: Bind 4 side 234 linje 23

◀ **udpræget som en Skillemynt** : præget med stempel og gjort til en gangbar mønt af ringe værdi, der bruges til at skille el. veksle hovedmønten.

I trykt udgave: Bind 4 side 235 linje 20

◀ **hverken bærer Keiserens eller Guds Billede** : spiller på Matt 22,15-21, hvor det fortælles, at nogle farisæere og herodianere opsøgte Jesus for at høre, om det var tilladt at give kejseren skat. Men Jesus gennemskuede dem og sagde: »'Hvorfor sætter I mig på prøve, I hyklere? Vis mig skattens mønt!' De rakte ham en denar. Og han spurgte dem: 'Hvis billede og indskrift er det?' 'Kejserens,' svarede de. Da sagde han til dem: 'Så giv kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er!'«

I trykt udgave: Bind 4 side 235 linje 21

◀ **at han med Fløitespillerne ... Glæden skal komme** : spiller på Matt 9,23-25: »Da Jesus kom til synagogeforstanderens hus og så fløitespillerne og skaren, der larmede, sagde han: 'Gå væk! Pigen er ikke død, hun sover.' De lo ad ham; men da skaren var jaget bort, gik han ind og tog hendes hånd, og pigen rejste sig op«.

I trykt udgave: Bind 4 side 235 linje 23

◀ **thi tusind Aar ... som een Dag** : 2 Pet 3,8: »Dette ene må I ikke glemme, mine kære, at for Herren er én dag som tusind år, og tusind år som én dag«.

I trykt udgave: Bind 4 side 235 linje 33

◀ **ingen Skuffelse** : intet bedrag.

I trykt udgave: Bind 4 side 236 linje 21

◀ **pynte Lilien ... Salomon** : sigter til Matt 6,29-30, hvor Jesus med henvisning til markens liljer siger: »Men jeg siger jer: End ikke Salomo i al sin pragt var klædt som en af dem. Klæder Gud således markens græs, som står i dag og i morgen kastes i ovnen, hvor meget snarere så ikke jer, I lidetroende?« Kong Salomos overdådige visdom, magt og rigdom beskrives i 1 Kong 10,1-29.

I trykt udgave: Bind 4 side 236 linje 22

◀ **Der var et Folk ... at see Guden var Døden** : sigter til jøderne, som de fremstilles i fx 2 Mos 33,20, hvor Gud siger til Moses: »Du får ikke lov at se mit ansigt, for intet menneske kan se mig og beholde livet«. Jf. også 2 Mos 19,21 og Dom 13,22.

I trykt udgave: Bind 4 side 236 linje 30

◀ **Glæde i Himlene** : sigter til Luk 15,1-7, hvor Jesus afslutter sin lignelse om manden, der havde mistet et af sine 100 får og forladt de 99 for at finde det, med ordene: »Sådan bliver der større glæde i himlen over én synder, der omvender sig, end over nioghalvfems retfærdige, som ikke har brug for omvendelse«.

I trykt udgave: Bind 4 side 237 linje 1

◀ **forhjælpende** : understøttende.

I trykt udgave: Bind 4 side 237 linje 13

◀ **Sandheden gør ham fri** : sigter til Joh 8,31-32, hvor Jesus siger til de jøder, som var kommet til tro på ham: »Hvis I bliver i mit ord, er I sandelig mine disciple, og I skal lære sandheden at kende, og sandheden skal gøre jer frie«.

I trykt udgave: Bind 4 side 237 linje 19

◀ **ikke hiin fødende Kjærlighed ... tale saa skjønt** : sigter til Platons *Symposion*, hvori han skildrer en festlig sammenkomst i anledning af digteren Agathons sejr med en tragedie ved Dionysosfesten. Deltagerne beslutter, at de én for én skal holde en lovtale over 'eros', hvilket Sokrates udfører på sin særegne måde ved at genfortælle, hvad den vise kvinde Diotima fra Mantinaia engang havde lært ham om elskovskunsten (jf.

Symposion 201d-212a; *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 2, 1831, s. 61-81; *Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 123-134): Alle mennesker er svangre på legeme og på sjæl, og når de kommer til en vis alder, tragter deres natur efter at føde, hvilket kræver noget skønt at føde i. Skønheden er fødsels- og forløsningsgudinde, når der fødes noget. De, der er svangre på legemet, vil vende sig mod kvinden og således efterlade sig en kødelig efterslægt, mens de, der er svangre på sjælen, vil søge efter en stadig højere grad af det skønne, jf. nedenfor.

I trykt udgave: Bind 4 side 237 linje 23

◀ **seende bort fra den adspredte ... (Symposiet § 210 D)** : Sokrates fortæller i sin tale i Platons *Symposion*, hvordan den vise Diotima fra Mantinaia havde forklaret 'eros' som en opadstigen mod det højeste skønne. Den, der frigør sig fra de lave og indskrænkede tanker, vil til sidst, siger han 210d: »begive sig ud paa det Skjønnes store Hav, og, idet han der skuer omkring sig, vil han føde mange skønne og herlige Taler og Tanker til en frugtbar Philosophie, indtil han herved styrket og uddannet hæver sig til Anskuelsen af den ene Erkjendelse, som er Erkjendelsen af det i og for sig selv Skjønne«, *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 2, 1831, s. 79 (sml. *Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 133). Selve vejen til den højeste erkendelse af det skønne beskrives på følgende måde, 211c-d: »Den vandrer ad den rigtige Vei til Kjærlighedens Mysterier, eller føres af andre derhen, som begynder med de enkelte skønne Gjenstande, for hiint Skjønnes Skyld, og stedse stiger højere, ligesom trappeviis, fra eet til to, og fra to til alle skønne Legemer, fra de skønne Legemer til de skønne Bestræbelser, fra de skønne Bestræbelser til de skønne Erkjendelser, indtil han fra Erkjendelserne kommer til hiin Erkjendelse, hvis Gjenstand er ingen anden, end Urskjønheden, og saaledes tilsidst erkjender det Skjønne selv. Paa dette Standpunkt, om ellers nogetsteds, kjære Sokrates, sagde den Mantinæiske Fremmede, hvor Mennesket skuer det i og for sig selv Skjønne, begynder hans Liv først at blive et sandt Liv«, *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 2, s. 80f. (sml. *Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 134). - πολλους και καλους λογους ... εν φιλοσοφια αφθον: gr. SK har bragt Heises oversættelse forud for citatet (»og nu føder (...) Taler og Tanker«), idet han dog har ændret det gr. verbum fra τίχτη i *Platonis opera* til τίχτει, hvilket afspejler sig i gengivelsen af oversættelsen ('føder' i stedet for Heises 'vil føde'); jf. *Platonis opera* (221,2) bd. 3, 1821, s. 518.

I trykt udgave: Bind 4 side 237 linje 26

◀ **han føder og frembringer det ... (§ 209 C)** : Således hedder det i Sokrates' (og Diotimas) tale om den, der er svanger på sjælen, og som træffer en skøn, ædel og dannet sjæl, der vil få ham til at fremelske det gode, *Symposion* 209c: »Thi idet han berører den Skjønne og stedse omgaaes med ham, føder og frembringer han det, han allerede længe har baaret i sit Indre«, *Dialoger af Platon* (221,2) bd. 2, 1831, s. 76 (*Platons Skrifter* bd. 3, s. 131f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 237 linje 30

◀ **i Tjenerens Skikkelse ... vise sig** : sigter til Fil 2,5-7: »I skal have det sind over for hinanden, som var i Kristus Jesus, / han, som havde Guds skikkelse, / regnede det ikke for et rov / at være lig med Gud, / men gav afkald på det, / tog en tjeners skikkelse på / og blev mennesker lig«.

I trykt udgave: Bind 4 side 238 linje 10

◀ **den lette socratiske Sommerkaabe** : I Platons dialog *Symposion* 220b fortæller Alkibiades om Sokrates, at han i krigen mod Potidæa viste sig at være meget hårdfør: »Særlig een Gang, da det var en meget streng Frost, og alle Mennesker enten holdt sig inde eller, hvis de endelig gik ud, tog en forskrækkelig Mængde Klæder og Fodtøj paa og svøbte deres Ben ind i Filt og Faareskind, saa gik han ud sammen med de andre, blot med en Kappe paa af samme Slags som den, han ogsaa før havde plejet at gaa med, og han gik med bare Fødder hen over Isen med større Lethed end de andre, der havde Sko paa, og Soldaterne saa skævt til ham, fordi de troede, at han gjorde Nar ad dem« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 144).

I trykt udgave: Bind 4 side 238 linje 13

◀ **har han ikke ... hælde sit Hoved** : sigter til Luk 9,58, hvor Jesus siger til en, der lover at ville følge ham, hvor han end går hen: »Ræve have Huler, og Himmelens Fugle Reder; men Menneskens Søn haver ikke det, han kan helde sit Hoved til« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 238 linje 21

◀ **om Engle bar ham (...) hans Fod ikke skal stødes** : sigter til Matt 4,5-6: »Da tog Djævelen ham med til den hellige by, stillede ham på templets tinde og sagde til ham: 'Hvis du er Guds søn, så styrtdig ned. For der står skrevet: Han vil give sine engle befaling, / og de skal bære dig på hænder, / så du ikke støder din fod på nogen sten'«. Jf. Sl 91,11-12.

I trykt udgave: Bind 4 side 238 linje 24

◀ **knuses ... som et Græs** : spiller måske på 1 Pet 1,24: »alle mennesker er som græs, / al deres herlighed som markens blomster. / Græsset tørrer ind, blomsterne falder, / men Herrens ord forbliver til evig tid«. Jf. også Sl 90,5.

I trykt udgave: Bind 4 side 238 linje 27

◀ **at bære Himmel ... et almægtigt Bliv** : sigter dels til skabelsesberetningen, hvor Gud på hver af skabelsens seks dage sagde: »Der skal være (...)!«, fx på den første dag: »Der skal være lys!« 1 Mos 1,3, dels til Hebr 1,3, hvor det om Guds søn hedder: »Han er Guds herligheds glans og hans væsens udtrykte billede, og han bærer alt med sit mægtige ord«.

I trykt udgave: Bind 4 side 238 linje 34

◀ **derfor maa Guden lide Alt, taale Alt** : spiller på 1 Kor 13,7, hvor Paulus siger om kærligheden: »Den tåler alt, tror alt, håber alt, udholder alt«. Med udtrykket »lide Alt« sigtes der også til Kristi lidelseshistorie.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 5

◀ **hungre i Ørkenen** : sigter til Jesu faste i ørkenen, Matt 4,2.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 6

◀ **tørste i Qvaler** : sigter til et af Jesu korsord: »Jeg tørster«, Joh 19,28.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 6

◀ **forladt i Døden** : sigter til et af Jesu korsord: »Min Gud, min Gud! Hvorfor har du forladt mig?« Matt 27,46.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 6

◀ **see, hvilket Menneske** : Med disse ord fremstiller Pilatus den torterede Jesus for folket, Joh 19,5 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 7

◀ **elsker Du mig nu virkelig?** : jf. Joh 21,15-17, hvor Jesus tre gange spørger Simon Peter, om han elsker ham og elsker ham mere, end de andre disciple gør.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 11

◀ **Skuffelse** : bedrag, illusion.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 18

◀ **flere Taarer end en angrende Synderindes ... benaadet Synderindes** : sigter til Luk 7,37-39.47-48, hvor det fortælles om en kvinde, der lever i synd, at hun opsøger Jesus med en alabastkrukke fuld af olie; hun begynder at væde hans fødder med sine tårer og tørre dem med sit hår; derpå kysser og salver hun dem med den fine olie. Om hende sagde Jesus: »Hendes mange synder er tilgivet, siden hun har elsket meget«. Og direkte til kvinden sagde han: »Dine synder er tilgivet«.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 20

◀ **en ydmygere Plads ... dette ene Fornødne** : sigter til Luk 10,39-42, hvor Maria sætter sig ved Jesu fødder for at lytte til hans ord, hvilket får hendes søster Martha til at besvære sig over, at hun nu ene kvinde skal tage sig af det praktiske. Dertil svarer Jesus: »Martha, Martha! Du gør dig bekymringer og er urolig for mange ting. Men ét er fornødent. Maria har valgt den gode del, og den skal ikke tages fra hende«.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 22

◀ **elskede ham redeligere ... til sin sidste Bloddraabe** : sigter til Matt 26,33-35: »Peter sagde til ham [Jesus]: 'Om så alle andre svigter, så svigter jeg dig aldrig.' Jesus sagde til ham: 'Sandelig siger jeg dig: I nat, før hanen galer, vil du fornægte mig tre gange.' Peter sagde til ham: 'Om jeg så skal dø sammen med dig, vil jeg aldrig fornægte dig'«.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 24

◀ **den reneste blandt Qvinder** : dvs. jomfru Maria. Da englen Gabriel kom til Maria for at bebude Jesu fødsel, hilste han hende med ordene: »hil være dig, du Benaadede! Herren er med dig, du Velsignede iblandt Qvinderne!« Luk 1,28 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 26

◀ **hvad vedkommer ... Satanas** : sigter til Matt 16,21-23: Da Jesus begyndte at lade sine disciple forstå, at han skulle gå op til Jerusalem for at lide og dø og opstå på den tredje dag, tog Peter ham til side og gik i rette med ham: »Gud bevare dig, Herre, sådan må det aldrig gå dig!« Men Jesus sagde til ham: »Vig bag mig, Satan! Du vil bringe mig til fald. For du vil ikke, hvad Gud vil, men hvad mennesker vil«. SK bruger den gr. form af Satan.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 29

◀ **udrakte ... til at byde** : sigter til beretningerne om Jesu helbredelse af fysisk og psykisk syge, fx Matt 8,2-3: »Og se, en spedalsk kom og kastede sig ned for ham og sagde: 'Herre, hvis du vil, kan du gøre mig ren.' Jesus rakte hånden ud, rørte ved ham og sagde: 'Jeg vil, bliv ren!' Og straks blev han rensset for sin spedalskhed«.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 31

◀ **see ham græde ... over mig** : sigter til Luk 19,41-42, hvor det fortælles, at Jesus, da han nærmede sig Jerusalem og så byen, græd over den og sagde: »Vidste blot også du på denne dag, hvad der tjener til din fred. Men nu er det skjult for dine øjne«.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 32

◀ **at Du saaledes kunde vorde mig utro** : sigter til Jesu dom over Jerusalem: »Jerusalem, Jerusalem! du, som slår profeterne ihjel og stener dem, der er sendt til dig. Hvor ofte ville jeg ikke samle dine børn, som en høne samler sine kyllinger under vingerne, men I ville ikke. Se, jeres hus bliver overladt til jer selv, øde og tomt«, Matt 23,37-38.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 33

◀ **den Almægtige ... Miraklet** : sigter formentlig til Matt 12,38-39: »Da sagde nogle af de skriftkloge og farisæerne til ham [Jesus]: 'Mester, vi vil se dig gøre et tegn.' Men han svarede dem: 'En ond og utro slægt kræver tegn, men den skal ikke få andet tegn end profeten Jonas' tegn«. Jf. også Joh 4,48, hvor Jesus siger: »Hvis I ikke får tegn og undere at se, tror I ikke«; samt Joh 6,30, hvor jøderne siger til Jesus: »Hvilket tegn gør du, så vi kan se det og tro dig? Hvad kan du gøre?«

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 34

◀ **fornedrede sig ... med Dig** : 238,10.

I trykt udgave: Bind 4 side 239 linje 35

◀ **Moderens naar Sværdet ... hendes Hjerte** : sigter til Luk 2,34-35, hvor den gamle Simeon siger til Jesu mor, da Jesus blev frembåret for Herren i templet i Jerusalem: »Se, dette barn er bestemt til fald og oprejsning for mange i Israel og til at være et tegn, som modsiges – ja, også din egen sjæl skal et sværd gennemtrænge – for at mange hjerters tanker kan komme for en dag«.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 3

◀ **bede ham at skaane sig selv ... tilbage** : 239,29.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 6

◀ **bedrøvet indtil Døden** : sigter til Matt 26,38, hvor Jesus i Getsemane have gribes af sorg og angst og siger til sine disciple: »min Siel er ganske bedrøvet indtil Døden; bliver her, og vaager med mig!« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 7

◀ **O, bittere Kalk** : sigter til Matt 26,39, hvor det om Jesus hedder: »Og han gik lidet frem, faldt paa sit Ansigt, og bad, og sagde: min Fader, er det mueligt, da gaae denne Kalk fra mig! dog ikke som jeg vil, men som du vil« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 10

◀ **bittere end Malurt** : spiller på Matt 27,34, hvor det fortælles, at da de kom ud til Golgata, gav de Jesus »vin at drikke, som var blandet med malurt, men da han smagte det, ville han ikke drikke det«.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 10

◀ **O, sure Læskedrik ... Eddike** : sigter til Matt 27,48, hvor det fortælles, at en af dem, der overværede

Jesu korsfæstelse, løb hen og hentede en svamp, som han fyldte med eddike, stak den på et rør og lod Jesus drikke af den.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 11

◀ **Lod og Deel** : spiller formentlig på Joh 13,8, hvor Jesus vasker disciplenes fødder, og svarer Peter, der ikke vil lade ham vaske sine: »Hvis jeg ikke vasker dig, har du ikke lod og del sammen med mig«.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 20

◀ **Naar man planter ... da sprænges dette** : Talemåden er formentlig hentet fra 4. bog, kap. 13, af Goethes roman *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, hvor det siges, at Shakespeare i Hamlet har villet skildre: »eine große That auf eine Seele gelegt, die der That nicht gewachsen ist. (...) Hier wird ein Eichbaum in ein köstliches Gefäß gepflanzt, das nur liebliche Blumen in seinen Schoos hätte aufnehmen sollen; die Wurzeln dehnen aus, das Gefäß wird zernichtet«, *Goethe's Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand* bd. 1-55, Stuttgart og Tübingen 1828-33, ktl. 1641-1668; bd. 19, 1828, s. 76.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 24

◀ **gyder ny Viin ... da sprænges disse** : sigter til Matt 9,17, hvor Jesus siger: »Man lader og ikke ny Viin i gamle Læder-Flasker, ellers briste Læder-Flaskerne, og Vinen spildes, og Læder-Flaskerne fordærves; men man lader ny Viin i nye Læder-Flasker, saa blive de begge bevarede« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 25

◀ **vorder et nyt Menneske** : sigter til 2 Kor 5,17: »Er nogen i Kristus, er han en ny skabning«, og Ef 4,24, hvor Paulus minder efeserne om, »at I skal fornyes i sind og ånd og iføre jer det nye menneske, skabt i Guds billede med sandhedens retfærdighed og fromhed«.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 27

◀ **vorder (...) et nyt Kar** : spiller formentlig på 2 Tim 2,20-21, hvor Paulus skriver: »Men i et stort Huus er ikke alle Kar af Guld og Sølv, men ogsaa af Træ og Leer; og nogle til Ære, andre til Vanære. Dersom da Nogen holder sig reen fra disse, han skal vorde et Kar til Ære, helliget og Huusbonden nyttigt, tilberedt til al god Gierning« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 27

◀ **falde paa sit Ansigt** : ofte anvendt udtryk i GT og NT for at vise ærefrygt både over for Gud og mennesker.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 32

◀ **Bjerge skjælv for Gudens Stemme** : sigter formentlig til 2 Mos 19,18-19 med beretningen om Guds åbenbaring på Sinajs bjerg: »Hele bjerget skælvede af stor rædsel, og hornklangen blev kraftigere og kraftigere. Moses talte, og Gud svarede ham, så det kunne høres«.

I trykt udgave: Bind 4 side 240 linje 33

◀ **det at høre et Fløitespil ... var til** : formentlig en hentydning til *Sokrates' Forsvarstale* (27b), hvor Sokrates stiller sin anklager Meletos følgende spørgsmål: »Er der noget Menneske, Meletos, der anerkender Eksistensen af Menneskestemmer, men ikke af Mennesker? Nu maa I virkelig se at faa ham til at svare; det kan ikke nytte noget, han kommer med alle disse uvedkommende Tilraab. Er der nogen, der anerkender Eksistensen af Hestevrinsken, men ikke af Heste, eller af Fløjteklang, men ikke af Fløjter. Det er udelukket, højstærede Meletos« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 1, s. 276f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 241 linje 11

◀ **ligesom et Ordsprog ... Menneskeheden havde digtet det** : Der var i første halvdel af 1800-tallet en stor interesse for den overleverede type af litteratur, som ikke skyldtes nogen enkelt ophavsmand, men hele folkets virksomhed, og som således udtrykte en dybere, kollektiv bevidsthed. Til denne litteratur hørte bl.a. folkeviser og eventyr, men også ordsprog. Jf. fx § 2 i H.L. Martensens *Grundrids til Moralphilosophiens System*, Kbh. 1841, ktl. 650, s. 2, hvor det hedder: »De første umiddelbare Yttringer af den moralske Reflexion findes i de practiske Leveregler, Ordsprog og Gnomer, hvori Folket har udtalt sine moralske Erfaringer«. At menneskeheden på en lignende måde skulle være ophav til den kristne gudsforestilling, var en opfattelse, der blev gjort gældende af den venstrehegelianske religionskritik, fx D.F. Strauß i det skelsættende værk *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* bd. 1-2, Tübingen 1835-36, og L. Feuerbach i hans hovedværk *Das Wesen des Christenthums*, 2. udg., Leipzig 1843 [1841], ktl. 488.

I trykt udgave: Bind 4 side 241 linje 12

◀ **Slægten** : menneskeslægten.

I trykt udgave: Bind 4 side 241 linje 16

◀ **Vel kunde det ... i Lighed med Mennesket** : De tre anførte forhold kunne erindre om dispositionen i Karl Rosenkranz' afhandling »Eine Parallele zur Religionsphilosophie«, hvor religionerne føres tilbage til tre basale skikkelser: »Käme es darauf an, die verschiedenen Gestalten der Religion auf einen möglichst einfachen Ausdruck zurückzubringen, so könnten folgende Urtheile in Vorschlag gebracht werden: 1) der Mensch ist Gott. 2) Gott ist Gott. 3) Gott ist Mensch. Das erste Urtheil ist das aller ethnischen, das zweite das aller monotheistischen Religionen, das dritte das Urtheil der christlichen Religion«, *Zeitschrift für spekulative Theologie* (udg. af B. Bauer) nr. 2, Berlin 1837, ktl. 355, s. 1.

I trykt udgave: Bind 4 side 241 linje 35

◀ **denne Tanke opkom ikke i mit Hjerte** : sigter til 1 Kor 2,9: »hvad intet Øie har seet, og intet Øre har hørt, og ikke er opkommet i noget Menneskes Hierte, hvad Gud haver beredt dem, som ham elske« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 242 linje 7

◀ **Socrates** : 218,12.

I trykt udgave: Bind 4 side 242 linje 21

◀ **han var utilbøielig ... (cfr. Phaedrus § 229 E)** : I begyndelsen af Platons dialog *Faidros* spadserer Sokrates og den unge Faidros ud af byen for at finde et roligt sted, hvor de kan samtale. Da det sted, de ankommer til, er knyttet til et gammelt sagn, får det Faidros til at spørge, om Sokrates tror, at sagnet er sandt. Sokrates svarer da, 229d-230a: »Ærlig talt, Faidros, saa finder jeg, at den Slags Spekulationer nok kan være meget yndige; men de kræver en Mand, der er svært dygtig og en energisk Slider, som der saa sandelig ikke er nogen Grund til at misunde, om ikke af anden Grund, saa fordi han efter Løsningen af dette Spørgsmaal konsekvent maa se at faa en Forklaring stablet paa Benene, af hvad Kentaurerne er for nogle Væsener, og saa er der Chimaira, og dernæst tropper der en hel Vrimmel op af de ligesaa mærkværdige Gorgoner og Pegasos'er, og Masser af andre fantastiske Skabninger, rene Uhyrligheder, som man ikke aner hvad man skal stille op med. Og hvis man nu ser skeptisk paa alle disse Fænomener og vil anlægge et rationelt Synspunkt paa hvert af dem, saa vil man behøve en Masse Tid, da man vil komme til at tumle med en Opgave, hvor der hverken er Ende eller Begyndelse. Dertil har jeg absolut ikke Tid. Og Grunden, min kære Ven, er den, at jeg endnu ikke er naaet til at kende mig selv, hvad Indskriften i Delfi jo siger man skal. Naar jeg nu stadig er uvidende om dette, kan du nok forstaa, jeg finder det latterligt at spekulere paa uvedkommende Ting. Derfor lader jeg nu saadanne Ting staa ved deres Værd, slutter mig til, hvad der i Almindelighed tros derom, og – som sagt – undersøger ikke saadant noget, men mig selv, for at klare, om jeg er et Uhyre, der er mere uberegneligt og hidsigt end selve den ildsprudende Tyfon, eller om jeg er et mere fredeligt og usammensat Væsen med Andel i det guddommelige og fri for alt det tyfoniske« (*Platon Skrifter* (221,2) bd. 6, s. 16f.). Pegasus, Gorgonerne og Tyfon er alle skikkelser fra den gr. mytologi: Pegasus er den vingede hest, der ved Medusas død opstod af hendes blod, idet hun havde haft et elskovsforhold til havguden Poseidon; en Gorgo er et skrækindjagende kvindeligt væsen, hvis blik forvandlede enhver, der mødte det, til sten. Den kendeste af de tre gorgoner er Medusa, mens de to andre er Stheino og Euryale; titanen Tyfon er det sidstfødte barn af Jorden og Tartaros (underverdenens dyb), og fremstilles som et uhyre med vældig kraft, med hundrede dragehoveder, hvis øjne spruder ild. Under en kamp mod Zeus blev det styrtet og kastes ned i Tartaros, hvorfra det har givet sig til kende ved vulkanudbrud. I Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 302, henvises med Sextus Empiricus til denne passage (243,16), hvilket SK optegner i et udkast til *Johannes Climacus eller De omnibus dubitandum est* (jf. *Pap.* IV B 10,10).

I trykt udgave: Bind 4 side 242 linje 24

◀ **Patron** : (spøg.) fyr, karl.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 1

◀ **den menneskelige Gang ... en fortsat Falden** : kilden ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 9

◀ **i Contoiret** : på kontoret.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 10

◀ **Mediationen** : 220,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 12

◀ **gaaer lige efter Næsen** : fastholder sin bevægelsesretning, går lige ud (ofte underforstået: uden at se sig for).

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 13

◀ **Proposition** : påstand, grundsætning.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 14

◀ **det i den hele græske Philosophi ... Criterium paa Sandheden** : Her knyttes an til kapitlet »Von dem Kriterium der Wahrheit« i Tennemanns fremstilling af Sextus Empiricus' skeptiske filosofi (244,6). I forbindelse med spørgsmålet om et sandhedskriterium nævner Tennemann indledningsvis en række gr. filosoffer, og under overskriften »Der Mensch kann nicht das Kriterium der Wahrheit seyn« skitseres den skeptiske gendrivelse af forsøget på at gøre mennesket til kriterium for sandheden. Der gives en kort fremstilling af fire sådanne forsøg, hvis ophavsmænd er henholdsvis Sokrates (218,12), Demokrit (243,25), epikuræerne (274,27) og Platon (221,2). Jf. *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 301-305.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 16

◀ **vor teocentriske Tid** : Der sigtes her til Hegel (277,33) og hegelianismen i Danmark, hvis spekulative filosofi og teologi opfattede sig som 'teocentrisk', dvs. med Gud som udgangspunkt og forklaringsgrund, modsat antropocentrisk, dvs. med mennesket som udgangspunkt. Hegel selv har ikke benyttet udtrykket. Det stammer formentlig fra den i tiden indflydelsesrige filosof I.H. Fichte, som indfører det i *Beiträge zur Charakteristik der neueren Philosophie, oder kritische Geschichte derselben von Des Cartes und Locke bis auf Hegel*, 2. udg., Sulzbach 1841 [1829], ktl. 508, s. 1033ff. Fichte skelner her mellem tre store hovedstandpunkter i den nyere filosofi: det antropocentriske, der repræsenteres af J. Locke, G. Berkeley, D. Hume, I. Kant, F.H. Jacobi (283,8) og J.F. Fries; det teocentriske, der først og fremmest repræsenteres af Hegel; og endelig en spekulativ-anskuende erkendelse, der er karakteristisk for J.F. Herbart og I.H. Fichte selv. Om de første to hedder det: »Den einen können wir kürzlich, wie sonst schon, den anthropocentrischen, vom Menschen und seinem Selbsterkennen ausgehenden, nennen: den zweiten dahin bezeichnen, dass er, theocentrisch kühn, aus der Idee des Absoluten das Endliche, die Welt, zu begreifen unternimmt«, s. 1033f.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 24

◀ **Democrit ... Intet af Alt dette er Mennesket** : Demokrit fra Abdera i Thrakien (o. 460-370 f.Kr.), gr. filosof, der udarbejdede en atomteori, hvori han søgte at påvise, at det eneste virkelige er atomer og det tomme rum. Kun lidt af hans store, systematiske forfatterskab er bevaret. De citerede passager, der beror på Sextus Empiricus *Hyp. Pyr.* 2. bog, 23f., er oversat fra Tennemann *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 302, hvor det hedder: »Der Mensch kann nicht das Kriterium der Wahrheit seyn (...). Demokrit wagt es zwar, den Begriff [des Menschen] zu entwickeln; er konnte aber nichts mehr darüber sagen, als was jeder unwissende Mensch weiß. Der Mensch ist, was wir alle wissen. Denn wir alle wissen, was ein Hund, ein Pferd, eine Pflanze ist; aber von allen diesen ist nichts der Mensch«.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 25

◀ **saa vittige som Sextus Empiricus ... ergo** : Jf. Tennemann *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 303, hvor det i en note til referatet af Sextus Empiricus' (244,6) fremstilling af Demokrit (243,25) hedder: »Sextus schicanirt (...) den Democrit, wie noch mehr aus *Hyp. Pyr.* 2. bog, 23, erhellet, wenn er einen Gedanken, worin Democrit eine Definition für überflüssig erklärt, für eine Definition nimmt, und daraus unter andern die Folgerung zieht: *Wir alle wissen, was ein Hund ist; also ist der Mensch ein Hund*«.

I trykt udgave: Bind 4 side 243 linje 28

◀ **ældre ... Skepticismes** : Den ældre gr. skepticisme, der havde forløbere blandt de før-sokratiske filosoffer, bl.a. eleaterne og sofisterne, dannede først skole med Pyrrhon fra Elis (o. 365 - o. 275 f.Kr.) og dennes elev Timon fra Phleious (o. 320 - o. 230 f.Kr.). Denne skepticisme vandt med Arkesilaos og senere Karneades (248,12) indpas i det af Platon (221,2) grundlagte akademi, og blev senere videreført i den nyskepticisme, der opstod med Sextus Empiricus (244,6).

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 3

◀ **den socratiske Theori om Erindringen** : 218,18.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 4

◀ **Sextus Empiricus** : gr. læge og filosof (o. 160 - o. 210), der kun kendes fra to værker: I de tre bøger, der udgør *Hypotyposēis Pyrrhōneioi* (da. Pyrrhonæiske skitser; forkortet *Hyp. Pyr.*), giver han en fremstilling af den tidligere skeptiske filosofis grundsynspunkter, hvorfor dette værk er et vigtigt kildekrift. I *Adversus mathematicos* (forkortet *Adv. math.*), der egl. består af de to værker *Mod videnskabsmændene* (bog 1-6) og *Mod dogmatikerne* (bog 7-12), og som har fået sit navn efter den lat. titel på det første, udvikler han i et opgør med 'dogmatisk' filosofi og videnskabsteori sin egen skeptiske filosofi. SK ejede *Sexti Empirici opera quae extant*, udg. af J.A. Fabricius, Avreliana 1621, ktl. 146 (forkortet *Sexti Empirici opera*), men knytter især an til den lange, refererende fremstilling i Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 267-396.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 6

◀ **den Overgang ... umulig** : Der sigtes til Sextus Empiricus' argumenter imod muligheden af at lære, som disse fremstilles i *Adv. math.* (244,6) 1. bog, 9-40 og i *Hyp. Pyr.* 3. bog, 252-272. I den refererende fremstilling i Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 293-300, skitseres det overordnede argument således: »Das Lehren und Lernen einer Wissenschaft setzt vier Bedingungen voraus; es muß ein *Object des wissenschaftlichen Vortrages, einen Lehrer und Lernenden, und eine Methode des Lernens geben*. Sextus bemühet sich nun zu zeigen, daß keine von diesen Bedingungen möglich ist, und dieses nicht sowohl aus der Natur des Erkenntniß vermögens, sondern durch Schlüsse aus Begriffen, welche die aufgeworfene Frage nicht im geringsten entscheiden, und daher bloß dem Verstande ein Blendwerk vormachen«, s. 293. Den mulighed, at der kan gives en lærer, gendrives på følgende vis: »Hier lassen sich nur vier Fälle denken. Entweder belehrt der Laie den Laien, oder der Gelehrte den in gleichem Grade Gelehrten, oder der Laie den Gelehrten, oder der Gelehrte den Laien. Kann nun gezeigt werden, daß keiner dieser Fälle möglich ist, so ist auch bewiesen, daß es keinen Lehrer gibt. Der erste Fall ist so unmöglich, als daß ein Blinder einen Blinden führen kann; in dem zweiten bedarf keiner des andern Unterricht. Der Laie kann den Gelehrten nicht unterrichten, denn das wäre soviel, als der Sehende würde von dem Blinden geführt; der Gelehrte kann endlich den Laien nicht unterrichten, weil es zweifelhaft ist, ob es einen Gelehrten gibt, da die Grundsätze jeder Wissenschaft von den Skeptikern bezweifelt werden. Zudem ist der Uebergang vom dem Ungelehrtseyn zum Gelehrtseyn ganz unbegreiflich«, s. 296f.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 6

◀ **Protagoras (...) Alt er Menneskets Maal** : Protagoras fra Abdera i Thrakien (o. 490-420 f.Kr.) var den ældste, mest alsidige og indflydelsesrige af sofisternes. Den anførte sætning, den såkaldte 'homo mensurataese', har indledt hans erkendelsesteoretiske hovedværk *Sandheden*, der ligesom det meste af hans værk er gået tabt. Den findes i Platons (221,2) dialog *Theaitetos* 152a, hvor det hedder, at »et Menneske er den afgørende Maalestok for alt, for det virkelige som virkeligt, og for det uvirkelige som uvirkeligt« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 6, s. 106). Samme dialog (*Theaitetos* 152c; 155d; 166a) har været hovedkilden til fortolkning af sætningen, også som den fremstilles hos Diogenes Laertios (220,12), 9. bog, kap. 8, afsnit 51, der er kilden til Poul Martin Møllers fremstilling i *Efterladte Skrifter* (225,32) bd. 2, 1842, s. 350, og hos Sextus Empiricus (244,6) *Adv. math.* 7. bog, 60, der anføres som kilde i Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 1, 1798, s. 383. Protagoras' sætning udtrykker en erkendelsesteoretisk subjektivism, hvilket også kommer til udtryk i Hegels fremstilling i *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (225,37) bd. 2, hvor det bl.a. hedder: »Von allen Dingen ist das Maaß der Mensch; von dem, was ist, daß es ist, - von dem, was nicht ist, daß es nicht ist«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 14, s. 30 (*Jub.* bd. 18, s. 30). Hegel knytter videre an til den dobbelte betydning af ordet 'maal', der dels kan sigte til mennesket som 'kriterium' el. 'målestok', dels til mennesket som 'endemål'. Den sidste læsning udfolder Hegel selv, hvilket SK diskuterer i *Om Begrebet Ironi* i *SKS* 1, 247f. og 251f.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 7

◀ **staaer (...) stille (...) som Sokrates gjorde det** : I begyndelsen af Platons *Symposion* fortælles, hvordan Aristodemos og Sokrates sammen begiver sig til Agathons hus, hvor der er indbudt til festlig sammenkomst. Aristodemos ankommer imidlertid alene, da Sokrates på vejen sækker bagud og til sidst bliver stående i døren til nabohuset. Da Agathon bliver urolig for den kærkomne gæst, beroliger Aristodemos ham med ordene (175b): »Det er en Vane, han har; undertiden stiller han sig op og bliver staaende, hvor det kan træffe sig. Han kommer nok straks; forstyr ham ikke, men lad ham være« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 92). Senere i dialogen, hvor Alkibiades holder sin lovtale over Sokrates, fremhæves atter den ejendommelige adfærd. Alkibiades beretter om Sokrates (220c-d), at da han en morgenstund var kommet i tanke om noget, »blev han staaende og tænkte derover, og da det ikke vilde gaa op for ham, gav han ikke tabt, men blev staaende og spekulerede. Efterhaanden var det blevet Middag, og Folk lagde Mærke til det og undrede sig over det og sagde til hinanden, at Sokrates lige fra Morgenstunden havde staaet og grublet over noget. Tilsidst var der nogle (...), som, da det blev Aften (...) lagde sig til Hvile i den friske Luft, for at de samtidig kunde holde Øje med ham, om han ogsaa vilde blive staaende Natten over. Men han blev staaende, lige til Dagen begyndte at gry, og Solen stod op; saa forrettede han sin Morgenbøn til Solen og gik sin Vej« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 3, s. 144f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 13

◀ **Anstødet** : forhindringen, vanskeligheden.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 15

◀ **Selvkjærligheden ligger ... gaaer til Grunde i al Kjærlighed** : Tanken kan her være præget af Hegel (277,33), der fx i *Encyclopædie* (215,13) 2. bd., 1841, (anm. til § 369) skriver: »Die Liebe (...) ist die Empfindung, worin die Selbstsucht der Einzelnen und ihr abgesondertes Bestehen negirt wird, die einzelne Gestalt also zu Grunde geht und sich nicht erhalten kann«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 7,1, s. 648 (*Jub.* bd. 9, s. 674). Det af Hegel prægede udtryk 'at gå til grunde' forklares fx i *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-3, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 2, 1833 [1813] hvor det hedder: »Die erscheinende Welt hat an der wesentlichen Welt ihre negative Einheit, in der sie zu Grunde und in die sie als in ihren Grund zurückgeht«, *Hegel's Werke* bd. 4, s. 156 (*Jub.* bd. 4, s. 634). Den dobbelte betydning af udtrykket, nemlig at noget på én gang tilintetgøres og fuldkommengøres (ved at føres tilbage til sit fundament el. sin grund) formulerer J.L. Heiberg i § 74 af sin logik således: »Værens Overgang til Grund bestaaer altsaa deri, at Væren gaaer *til sin Grund*, eller gaaer *tilgrunde*; den gaaer nemlig tilgrunde, fordi den ophæves«, hvortil han i en anmærkning tilføjer: »Hvergang man siger om Noget, at det er gaaet tilgrunde, saa siger man dermed, at dets Væren er ophævet ved at gaae til sin Grund. At en Bygning er gaaet tilgrunde, vil sige, at den er sunken ned i sin Grund; herved er dens Væren ophævet, og Grunden ophører med det Samme at være Grund til den middelbare Væren; den bliver kun Resultatet af den umiddelbare; men saalænge Grunden er tilovers, kan Bygningen igjen reises derpaa, eller den umiddelbare Væren udvikle sig paa nye«, *Ledetraad ved Forelæsningerne over Philosophiens Philosophie eller den speculative Logik ved den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1831-32 (forkortet *Ledetraad*), s. 32f.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 18

◀ **at elske Næsten som sig selv** : jf. Matt 22,39.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 22

◀ **saa han næsten ikke ... dette vidne jo Digterne** : If. kladden (*Pap.* V B 5,2) sigtes specielt til 1. akt, 5. scene, i Mozarts *Figaros bryllup*, hvor pagen Cherubin indleder sin arie på følgende måde: »Jeg mig selv ikke mere gienkiender! / snart mit Hierte er lis; snart det brænder! / Barmen svulmer, og Farve skifter, / naar en Qvinde jeg seer paa min Vei! / hvad det er, ak! det fatter jeg ei!« *Figaros Givtermaal eller Den gale Dag. Syngestykke i fire Acter oversat til Musik af Mozart efter den italienske Omarbejdelse af Beaumarchis' franske Original*, ved N.T. Bruun, Kbh. 1817, s. 21.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 24

◀ **saa han, der troede ... (Phædrus § 230 A)** : 242,24.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 28

◀ **σχοπω ου ταυτα ... ατυφου μοιρας φυσει μετεχον** : gr. »disse ting overvejer jeg ikke, men jeg overvejer til gengæld mig selv, om jeg måske skulle vise mig at være et mere kompliceret og uregerligt dyr [end selve Typhon], eller også et mere tamt og enkelt væsen som af natur har andel i noget guddommeligt og uopblæst«. Passagen i kantet parentes er udeladt i det gr. citat, men findes i *Platonis opera* (221,2) bd. 1, 1819, s. 130.

I trykt udgave: Bind 4 side 244 linje 31

◀ **At ville bevise ... Forstanden ind** : Der hentydes her til de klassiske gudsbeviser, især det 'ontologiske'. Kant fremstiller i *Kritik der reinen Vernunft* (B 612/A 584-B 670/A 642) fra 1781 de tre typer af gudsbeviser, nemlig det fysikoteologiske, også kaldt det teleologiske (249,3), det kosmologiske og det ontologiske, og han viser ved en indgående kritik, at disse beviser beror på en fornuftsillusion. I et referat fra 1837 af H.L. Martensens indledningsforelæsning til den spekulative teologi (jf. *Pap.* II C 22) optegner SK de tre gudsbeviser og noterer i forbindelse med det ontologiske (246,13): »Det er mærkeligt nok, at de øvrige Beviser [dvs. det kosmologiske og det fysikoteologiske] ogsaa vare kjendte i den gl. Verden, medens dette først fremkom i den chrstlige Verden. Anselm. det Høieste jeg kan tænke maa være; thi dersom det ikke var, saa kunde jeg tænke mig det, og saa kunde jeg tænke mig det som det der var, men det var en høiere Tanke o:s:v: dermed er ikke sagt, at fordi jeg tænker Gud, at Gud derfor er; men fordi Guds Tanken er i mig, derfor maa jeg tænke Gud. senere blev det fremsat af Leibnitz og Wolff: det høieste Væsen maa besidde alle Egenskaber, det maa besidde Salighed, men dertil hører at være ens, cujus essentia existentia [lat. hvis væsen (indbefatter) eksistens]«. Kants kritik af gudsbeviserne blev senere modsagt af Hegel, der således genoptog den klassiske bevisførelse, jf. fx »Vorlesungen über die Beweise vom Daseyn Gottes« i *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, udg. af Ph. Marheineke, bd. 1-2, Berlin 1840 [1832], ktl. 564-565; bd. 2, i *Hegel's Werke* (277,33) bd. 12, s. 357-553 (*Jub.* bd. 16, s. 357-553).

I trykt udgave: Bind 4 side 245 linje 4

◀ **Saaledes slutter ... accessorium ... prius ... eller ikke** : I kladden til denne passage (*Pap. V B 5,3*) skriver SK: »Jeg slutter bestandig ikke til Tilværelsen (thi i saa fald er jeg gal, at jeg vil slutte mig til hvad jeg veed) men jeg slutter fra Tilværelse, og er nu saa føielig for at behage Msker, at kalde det en Beviisførelse. Det hænger derfor anderledes sammen end som Kant meente det, at Tilværelsen er et Accessorium, uagtet han unegteligt deri har et Fortrin for Hegel at han ikke forvirrer«. I marginen er tilføjet: »evige Forudsætning«, hvilket i *PS* er blevet til »det evige prius«. – Accessorium: lat. noget som følger med eller kommer til. Kant indvender i sin kritik af det ontologiske gudsbevis (245,4), at det at være ikke er en egenskab på linie med andre, fx indeholder begrebet '100 virkelige kroner' ikke spor mere end begrebet '100 mulige kroner'. Det, at noget er, ligger altså ikke i begrebet, men er noget, der kommer til. Mod dette indvender Hegel fx i *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* bd. 3, at »gerade jene Synthese des Begriffs und des Seyns, oder die Existenz zu begreifen, d.h. sie als Begriff zu setzen, dazu kommt Kant nicht. Existenz bleibt ihm ein schlechthin Anderes, als ein Begriff. Der Inhalt ist derselbige im Existirenden und im Begriffe. Da das Seyn nicht im Begriff liegt, so ist der Versuch, es aus ihm abzuleiten, nichtig«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 15, s. 584 (*Jub.* bd. 19, s. 584). Hos Hegel er mulighed og virkelighed (spekulativt) ophævet (252,8) i eksistensens absolutte sfære, hvilken derfor kan kaldes 'en evig forudsætning'. – prius: lat. forudgående; tilgrundliggende, forudsætning. De to udtryk 'accessorium' og 'evig prius' benyttes ikke af Kant el. Hegel selv.

I trykt udgave: Bind 4 side 245 linje 20

◀ **at der er en Steen ... er en Steen** : sigter formentlig til 2. akt, 3. scene, i Holbergs komedie *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* (1731), hvor Erasmus beviser, at hans mor Nille er en sten, jf. *Den Danske Skue-Plads* (215,8) bd. 5.

I trykt udgave: Bind 4 side 245 linje 23

◀ **Napoleon** s: Napoleon I (1769-1821) kom til magten i Frankrig ved et statskup i 1799 og var kejser 1804-14 og 1815. Han regnes for det 19. årh.'s mest betydningsfulde hærfører og blev dyrket som helt og myte.

I trykt udgave: Bind 4 side 245 linje 35

◀ **essentia involvit existentiam** : lat. væsen indbefatter eksistens. Udtrykket henviser i almindelighed til det filosofiske argument, der uafhængig af erfaringen slutter fra det tænkte (begrebet) til eksistensen, især i forbindelse med det 'ontologiske' gudsbevis, hvor der fra begrebet om det mest fuldkomne (Gud) sluttes til dettes eksistens, idet der ellers ville kunne tænkes noget endnu mere fuldkomment. Dette gudsbevis (245,4) knyttes traditionelt til Anselm (i *Proslogion*) og Descartes (i *Meditationes de prima philosophia*), men benyttes også af fx Leibniz (i *Monadologie* § 45), Christian Wolff (i *Theologia naturalis* 1, § 8) og Spinoza. Mere bestemt sigtes der her til den allerførste (samt den syvende) definition i 1. del (»De Deo«) af Spinozas *Ethica*, hvilke SK har understreget i sit eksemplar af *Spinoza opera* (246,17), s. 287 og s. 288. Hos Spinoza findes den udførligere ordlyd »cujus essentia involvit existentiam«, som SK har noteret i kladden til *PS* (jf. tekstredegørelsen til *PS*, s. 188 note 1). Ordet »cujus« betyder 'hvis', dvs. Guds.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 13

◀ **Spinoza** : Baruch de Spinoza (1632-77), hollandsk filosof, der gennem naturvidenskabelige og filosofiske studier efterhånden fjernede sig fra den jødiske tro og i 1656 blev udstødt af synagogen. Herefter levede han af sit håndværk (han forfærdigede optiske instrumenter) og for sin rationalistiske filosofi. Han offentliggjorde under eget navn kun ét skrift, nemlig *Principia philosophiae Cartesianae more geometrico demonstrata* (1663, Princippet for den cartesianske filosofi, efter den geometriske metode), mens hans hovedværk, *Ethica ordine geometrico demonstrata* (afsluttet 1675, Etik, fremstillet efter den geometriske metode), formentlig pga. tidens religiøse intolerance, først udkom posthumt i 1677. Han anvender i disse skrifter 'den geometriske metode', efter den gr. matematiker Euklids (o. 300 f.Kr.) hovedskrift i 13 bøger, *Elementer*; metoden tager udgangspunkt i en række evidente grundsætninger (aksiomer) og definitioner, hvorefter et system af læresætninger udledes med nødvendighed. Værkerne er optrykt i *Benedicti de Spinoza opera philosophica omnia*, udg. af A.F. Gfrörer, Stuttgart 1830, ktl. 788 (forkortet *Spinoza opera*). På forsatsbladets forside i sit eksemplar af *Spinoza opera* har SK gjort et længere notat, der er grundlaget for noten i *PS* (jf. tekstredegørelsen til *PS*, s. 187f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 17

◀ **principia philosophiae ... Lemma I** : *Spinoza opera* (246,17), s. 15.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 20

◀ **quo res sua ... perfectior** : lat. »jo mere fuldkommen en ting er ifølge sin natur, jo større – og jo mere nødvendig – en eksistens indbefatter den. Og omvendt: jo mere nødvendig en eksistens en ting indbefatter

ifølge sin natur, jo mere fuldkommen er den«.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 21

◀ **nota II** : *Spinoza opera* (246,17), s. 15.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 25

◀ **quod hinc ... esse** : lat. »at vi ikke her taler om skønhed og andre fuldkommenheder, som menneskene på grund af overtro og uvidenhed har villet kalde fuldkommenheder. Men ved fuldkommenhed forstår jeg kun virkelighed eller væren«.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 25

◀ **perfectio** : lat. fuldkommenhed.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 28

◀ **realitas, esse** : lat. virkelighed, væren.

I trykt udgave: Bind 4 side 246 linje 28

◀ **in suspenso** : lat. med uafgjort sag; uvis, utryg.

I trykt udgave: Bind 4 side 247 linje 5

◀ **de cartesianske Dukker** : en slags legetøj: små dukker el. kegler af hyldemarv, celluloid, gummi o.l., forsynet med en blyklump i den ene ende, der bevirker, at de falder tilbage i hvilepositionen, når de slippes; tyngdepunktsdukker.

I trykt udgave: Bind 4 side 247 linje 17

◀ **den hamletske Dialektik: at være eller ikke være** : sigter til den kendte indledning på Hamlets monolog i 3. akt, 1. scene, i Shakespeares tragedie *Hamlet*, jf. *Shakspeare's dramatische Werke* (214,1) bd. 6, 1841, s. 63, hvor det hedder: »Seyn oder Nichtseyen, das ist hier die Frage«.

I trykt udgave: Bind 4 side 247 linje 22

◀ **participerer (...) i** : tager del i.

I trykt udgave: Bind 4 side 247 linje 24

◀ **naar Gud er mulig ... (Leibnitz)** : Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), ty. filosof og naturvidenskabsmand. Han udgav kun ét filosofisk værk, nemlig *Essais de Théodicée* (1710), men efter hans død er der blevet udgivet en række mindre afhandlinger, fx *Les Principes de la Philosophie ou la Monadologie* (1714), der indeholder hans filosofiske system, samt en stor mængde breve, udkast og notater. SK benytter følgende udgaver: *God. Guil. Leibnitii opera philosophica, quæ exstant*, udg. af J.E. Erdmann, bd. 1-2, Berlin 1839-40, ktl. 620 (forkortet *Opera philosophica*), samt den ty. overs. *Theodicee*, udg. af J.C. Gottsched, 5. udg., Hannover og Leipzig 1763, ktl. 619 (forkortet *Theodicee*). Der sigtes formodentlig til et brev fra 1678, »Epistola ad Hermannum Conringium de Cartesiana Demonstratione Existentiæ Dei« (»Brev til Hermann Conring om det cartesianske bevis for Guds eksistens«), hvori Leibniz skriver: »Deus necessario existat, si modo possibilis esse ponatur« (»Gud eksisterer med nødvendighed, hvis han på nogen mulig måde kan antages at være«), jf. *Opera philosophica omnia* bd. 1, 1840, s. 78. Sml. også med SKs notat i hans eksemplar af *Spinoza opera* (246,17), hvor der hentydes til »etsteds i *Theodiceen*«, jf. tekstredigeringen til PS, s. 188.

I trykt udgave: Bind 4 side 247 linje 31

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 247 linje 32

◀ **meine Zuthat** : ty. mit tillæg, min tilføjelse. Sigter måske til Hegel (277,33), der i indledningen til *Phänomenologie des Geistes* (219,12) benytter et lignende udtryk (jf. *Pap.* V C 1). Efter at have skitseret hovedtrækkene af erfaringens forløb resumerer Hegel, at overgangen fra den første genstand og vor bevidsthed om den til den anden genstand, hvorved erfaringen er gjort, blev angivet således, at vor viden om den første genstand skal være selve den anden genstand. Det kunne synes som om, vi gør erfaringen om usandheden i vores første begreb ved en anden genstand, således at det kun er den rene opfattelse af det, der er til i og for sig selv, der er vores andel. Hegel fortsætter: »In jener Ansicht aber zeigt sich der neue

Gegenstand als geworden, durch eine *Umkehrung des Bewußtseyns* selbst. Diese Betrachtung der Sache ist unsere Zuthat, wodurch sich die Reihe der Erfahrungen des Bewußtseyns zum wissenschaftlichen Gange erhebt, und welche nicht für das Bewußtseyn ist, das wir betrachten«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 2, s. 71 (*Jub.* bd. 2, s. 79).

I trykt udgave: Bind 4 side 248 linje 7

◀ **bringes i Anslag** : tages (med) i betragtning.

I trykt udgave: Bind 4 side 248 linje 7

◀ **Chrysipp eksperimenterede ... hvor Du slap** : Chrysippos fra Soloi i Kilikien (o. 281 - o. 208 f.Kr.), gr. filosof, der i sin ungdom hørte stoikeren Kleanthes og Arkesilaos, som indledte den skeptiske retning i det platonske akademi. Efter at have været tilhænger af den akademiske skepticisme vendte han sig til den stoiske lære, som han med stor lærdom og dialektisk skarpsind fornyede. Skønt kun lidt af hans omfattende forfatterskab er overleveret, betragtes han som én af oldtidens største logikere. Carneades fra Kyrene (o. 215-129 f.Kr.), gr. filosof, der blev leder af det platonske akademi, hvor han videreførte den af Arkesilaos påbegyndte skepsis. Han bekæmpede al dogmatisk filosofi, især den stoiske, idet han benægtede muligheden af et objektivt sandhedskriterium, hvormed der kunne skelnes mellem sandt og falsk. Den anførte anekdote om Chrysippos og Carneades findes i Ciceros *Academica* 2. bog, 29, 93 (*Ciceros filosofiske skrifter*, udg. af F. Blatt, T. Hastrup og P. Krarup, bd. 1-5, Kbh. 1968-71; bd. 2, 1968, s. 153), men af et udkast (*Pap. V B 5*) fremgår det, at SKs kilde er Tennemanns fremstilling, som lyder: »Mit Recht lachte Carneades über die Ausflucht, welche Chrysipp in dem Gedränge ersonnen hatte, ein wenig mit Antworten inne zu halten, wenn in der Reihe relativer Dinge nach dem ersten Gliede des Verhältnisses gefragt wurde. Meinetwegen, sagte er, kannst Du nicht allein ausruhen, sondern auch schlafen. Was hilft es Dir? Es folgt einer, der Dich aus Deinem Schlummer durch die Frage aufwecken wird: Bey welcher Zahl bliebst Du stehen?« *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 4, 1803, s. 344. En 'sorites' (af gr. sōros, dyng, især af korn) er en slutningsform, som de skeptiske filosoffer benyttede for at bevise erkendelsens umulighed. Den har navn efter det kendeste eksempel, hvor der spørges om, hvor mange korn der skal til en dyng, dvs. en bestemt »Qualitet«. Der tilføjes ét korn ad gangen (fremadskridende sorites) eller der trækkes ét fra (tilbageskridende sorites), mens der hver gang spørges, om der nu hhv. endnu er en dyng.

I trykt udgave: Bind 4 side 248 linje 12

◀ **reservatio finalis** : lat. sidste forbehold.

I trykt udgave: Bind 4 side 248 linje 23

◀ **Daaren siger ... ingen Gud** : jf. Sl 14,1 og Sl 53,2 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 4 side 248 linje 27

◀ **Socrates ... for Guds Tilværelse** : Det 'teleologiske' el. 'fysikoteologiske' gudsbevis (245,4) slutter fra naturens tilsyneladende planmæssige og formålsrettede (teleologiske) orden til en højere årsag, nemlig Gud, der har ordnet naturen. Hegel (277,33) skriver i »Vorlesungen über die Beweise vom Daseyn Gottes« i *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (245,4) bd. 2, at når Kant hævder, at »der teleologische Beweis sey der älteste, so irrt er«, og han tilføjer, at dette bevis kom »erst bei den Griechen vor, Sokrates spricht ihn aus«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 12, s. 518 (*Jub.* bd. 16, s. 518). Hegel henviser til Xenofons *Memorabilia* 1. bog, 4, 2-7, hvor Sokrates gendriver ateisterne ved at fremhæve hensigtsmæssigheden i naturen, fx i indretningen af de levende skabningers organer, og derved gør det indlysende, at et højere fornuftigt væsen (guddommen) må være årsagen til dette. I fremstillingen af Anselms gudsbevis i *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (225,37) bd. 3 skriver Hegel: »Der alte physikotheologische den schon Sokrates hatte (...)«, *Hegel's Werke* bd. 15, s. 168 (*Jub.* bd. 19, s. 168).

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 3

◀ **Paa Gudens Ord ... Garnet ud** : hentyder til Luk 5,4-5: Da Jesus sagde til Simon: »'Læg ud på dybet, og kast jeres garn ud til fangst!' Men Simon svarede: 'Mester, vi har slidt hele natten og ingenting fået; men på dit ord vil jeg kaste garnene ud'«.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 10

◀ **Skrækkemidler** : skræmmemidler.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 12

◀ betyder **os**: for os.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 20

◀ **Ved at udsige ... udsige det** : hentyder til sofistens Gorgias' teori, meddelt af Sextus Empiricus (244,6) i *Adv. math.* 7. bog, 65, efter hvilken der gælder følgende tre sætninger: Intet er til; selv om det var til, ville det ikke være begribeligt for et menneske; og selv om det skulle være begribeligt, ville det være umuligt for ham at forklare det for sine medmennesker. SK kendte den skeptiske teori fra Tennemann *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 1, 1798, s. 363, samt fra Hegels (277,33) udlægning i *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (225,37) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 14, s. 36f. (*Jub.* bd. 18, s. 36f.), som der knyttes an til i *Om Begrebet Ironi* i SKS 1, 253f. Der sigtes formentlig også til ApG 17,22-23, hvor Paulus træder frem på Areopagos og siger: »Athenere! Jeg ser, at I på alle måder er meget religiøse. For da jeg gik rundt og så nærmere på jeres helligdomme, fandt jeg også et alter med indskriften: For en ukendt gud. Det, I således ærer uden at kende det, det forkynder jeg jer«.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 21

◀ **et Udfald** : militært udtryk, især i forbindelse med et pludseligt fremstød af mandskabet i en belejret fæstning o.l. med angreb på den belejrende fjende.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 26

◀ **via negationis (...)** **via eminentiæ** : lat. ad nægtelsens hhv. fortrinlighedens vej. Udtryk i den skolastiske filosofi for to måder at bestemme Guds egenskaber på. Ad den første vej bestemmes de negativt ved at fraskrive Gud al endelighed og ufuldkommenhed, ad den anden positivt ved at tillægge Gud de menneskelige dyder i fortrinlig grad.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 26

◀ **det Absolut-Forskjellige** : Hegel (277,33) skelner i sin logik mellem tre begreber for forskellighed. »Der absolute Unterschied« (»den absolutte forskel«) svarer til den aristoteliske definition af modsigelse som en simpel negation, fx 'væren' og 'ikke-væren', mens »Gegensatz« (»modsætning«) betegner en modsætning af typen 'væren' og 'intet'. Disse to begreber adskilles fra »Verschiedenheit«, som blot udtrykker en adskillelse af momenter. De tre begreber står i et dialektisk forhold til hinanden, og Hegel argumenterer for, at »Den absolutte Forskel« er et indholdsløst begreb (304,32). Jf. afsnittet »Der Unterschied« i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1,2, i *Hegel's Werke* (277,33) bd. 4, s. 37-52 (*Jub.* bd. 4, s. 515-530). I sin fremstilling af dette afsnit skriver den da. hegelianer A.P. Adler: »Min Tanke over det Absolute er, at Alt er forskjelligt, det Ene adskilt fra det Andet. Det er det Absolute som udvortes Forskjel, 'Verschiedenheit'. / Men denne udvortes, umiddelbare, Forskjel gjør i Virkeligheden ligesaa meget Identiteten gjeldende«, *Populaire Foredrag over Hegels objective Logik* (220,30), s. 123.

I trykt udgave: Bind 4 side 249 linje 32

◀ **διασπορα** : gr. (diasporá) adsplittelse; landflygtighed. Udtrykket anvendes oftest om jøder, der levede uden for Palæstina.

I trykt udgave: Bind 4 side 250 linje 4

◀ **saa gaaer det med ... med Forskjelligheden** : Der sigtes til grundprincippet i den hegelianske dialektik (277,33). I sin fremstilling af afsnittet »Der Unterschied« (249,32) i Hegels *Wissenschaft der Logik* skriver A.P. Adler: »Identiteten (...) kommer frem under en bestemtere Skikkelse, idet Forskjellighederne samle sig om *Ligheden og Uligheden*. / Forstanden opfatter de Forskjellige som lige og ulige; men den er endnu kun en udvortes Reflexion, forsaavidt den fatter dem som *i een Henseende lige, i en anden ulige*, og saaledes skiller Lighed og Ulighed fra hinanden, og gjør hver til Lighed med sig«, *Populaire Foredrag over Hegels objective Logik* (220,30), s. 126.

I trykt udgave: Bind 4 side 250 linje 12

◀ **hvad den sidst** : hvad derimod den sidst.

I trykt udgave: Bind 4 side 250 linje 17

◀ **at ville leve som Himlens Fugle** : 259,16.

I trykt udgave: Bind 4 side 250 linje 23

◀ **Grillefænger** : fantast, sværmer.

I trykt udgave: Bind 4 side 251 linje 1

◀ **at tænke forudsætningsløst om Din Bevidsthed** : Der hentydes til bestræbelsen på at skabe et filosofisk system, som ved en metodisk tvivl (281,21) har gennemtænkt enhver ubegrundet forudsætning, herunder den tænkende bevidsthed selv. Denne den nyere filosofis fordring opstår med Descartes (282,28),

men er først, if. Hegel (277,33), blevet indløst i hans eget filosofiske system. Hegel erklærer således i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1, at den spekulative tænkning begynder forudsætningsløst. Den filosofiske videnskabs begyndelse »darf so *nichts voraussetzen*, muß durch nichts vermittelt seyn, noch einen Grund haben; er soll vielmehr selbst Grund der ganzen Wissenschaft seyn. Er muß daher schlechthin *ein Unmittelbares seyn*, oder vielmehr nur *das Unmittelbare selbst*. Wie er nicht gegen Anderes eine Bestimmung haben kann, so kann er auch keine in sich, keinen Inhalt enthalten, denn dergleichen wäre Unterscheidung und Beziehung von Verschiedenem aufeinander, somit eine Vermittelung. Der Anfang ist also das *reine Seyn*«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 3, s. 63 (*Jub.* bd. 4, s. 73). I Danmark blev dette princip hos Hegel genstand for en omfattende diskussion om filosofiens begyndelse. F.C. Sibbern skriver således i sin anmeldelse af det første nummer af J.L. Heibergs *Perseus*: »Forresten er det dog vel i Øine faldende, at den Paastand, at Philosophien skal begynde uden alle Forudsætninger, selv indeholder en meget stor Forudsætning, der ei kan søges retfærdiggjort, uden at der gaaes ind i en Discussion af Philosophiens Væsen, og af dens Muelighed og af dens hele Gang og Maade, hvilken Discussion da allerede vil føre midt ind i Philosophien selv«, og han konkluderer, »at Philosophien ei kan begynde saaledes fra et umiddelbart Første, som Hegel vil lade den begynde – saa bliver herved jo gjort en stor Indsigelse mod Hegels første Begreb om Philosophie, og den Debat, vi saaledes reise, maa da tænkes afgjort, førend hans Begyndelse kan gjøre sig gjeldende«, *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 315f. J.L. Heiberg derimod insisterer i § 4 i sin afhandling »Det logiske System« på nødvendigheden af en forudsætningsløs begyndelse i logikken: »Den Vei, ad hvilken vi her bevæge os for at naae den absolute Begyndelse, maa man gjerne kalde en explicativ eller exoterisk Indledning, naar man kun vil lægge Mærke til, at den bliver uden al Indflydelse paa selve Systemets Begyndelse. Thi den optager ikke nogensomhelst Forudsætning, til Præjudiz for den absolute Begyndelse. Dette *kan* den nemlig ikke, fordi den netop bevæger sig mod det Forudsætningsløse, hvorefter følger, at den, istedenfor at optage Noget, tvertimod bortkaster Alt, thi ellers kunde den jo aldrig naae det Punkt, hvor Intet er forudsat. Men har man først naaet dette Maal, saa er det fuldkommen ligegyldigt, ad hvilken Vei man er kommen dertil; thi det Forudsætningsløse er under alle Omstændigheder den rette Begyndelse, og det bliver ikke mindre forudsætningsløst, fordi man er kommen dertil igjennem Forudsætninger«, *Perseus* (219,30) nr. 2, s. 11.

I trykt udgave: Bind 4 side 251 linje 8

◀ **i det Foregaaende** : jf. *SKS* 4, 222ff.

I trykt udgave: Bind 4 side 251 linje 30

◀ **Menneskekjenderen ... end Typhon** : 242,24.

I trykt udgave: Bind 4 side 251 linje 34

◀ **ophæve** : Udtrykket har i den hegelske filosofi en dobbelt betydning, nemlig at negere, men tillige at opbevare. Således skriver Hegel (277,33) i *Encyclopädie* (215,13) bd. 1: »Unter aufheben verstehen wir einmal so viel als hinwegräumen, negiren, und sagen demgemäß z.B. ein Gesetz, eine Einrichtung usw. seyn aufgehoben. Weiter heißt dann aber auch aufheben so viel als *aufbewahren*, und wir sprechen in diesem Sinn davon, daß etwas wohl aufgehoben sey«, *Hegel's Werke* bd. 6, s. 191 (*Jub.* bd. 8, s. 229). Udtrykket at 'ophæve', der er en oversættelse af det ty. 'aufheben', findes også inden for den samtidige, da. hegelianisme; jf. fx J.L. Heibergs *Ledetraad* (244,18); § 15, anmærkning 2, s. 7: »Det som *ophæves*, er ikke tilintetgjort. At tilintetgjøre Noget, vilde være at sætte det paa det samme Punct, hvori det var, inden det blev til; men det, som er ophævet, *har dog været*. At ophæve er derfor snarere at *opbevare*«.

I trykt udgave: Bind 4 side 252 linje 8

◀ **gaaet til Grunde** : 244,18.

I trykt udgave: Bind 4 side 252 linje 29

◀ **spolia opima** : lat. fedt (dvs. det fornemste) krigsbytte. Udtrykket sigter opr. til den våbenudrustning, som en rom. feltherre havde frataget den fjendtlige anfører, han selv havde dræbt.

I trykt udgave: Bind 4 side 252 linje 30

◀ **Et akustisk Bedrag** : I kladden til *PS* (*Pap.* V B 11,2) har SK først skrevet »(synlig i det patologiske Modspil)«, hvilket derpå er ændret til »opfattet som Resonants«, jf. tekstredigeringen til *PS*, s. 176.

I trykt udgave: Bind 4 side 253 linje 3

◀ **Forargelse** : klassisk dogmatisk begreb med rod i NT.

I trykt udgave: Bind 4 side 253 linje 12

◀ **skuffe** : narre, bedrage.

I trykt udgave: Bind 4 side 253 linje 18

◀ **hoverende (...) Triumph** : 234,6.

I trykt udgave: Bind 4 side 253 linje 25

◀ **Sindslidelse** : en tilstand af stærk affekt, dvs. sindsbevægelse. Udtrykket 'sindslidelse' betegner egl. en sjælelig lidelse som fx (dyb, varig) sorg, bekymring, fortvivelse, angst o.l.; en stærk, smertelig sindsbevægelse.

I trykt udgave: Bind 4 side 253 linje 27

◀ **convulsiviske** : krampeligende.

I trykt udgave: Bind 4 side 253 linje 28

◀ **brudt** : knækket, brækket.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 7

◀ **index sui et falsi** : lat. kendetegn for sig selv og det falske. Udtrykket, der udsiges om sandheden, var almindelig anvendt i den filosofiske litteratur, jf. fx F.H. Jacobis skrift *Ueber die Lehre des Spinoza, in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn*, i *Jacobi's Werke* (283,8) bd. 4,1, 1819, s. 69: »est enim verum index sui et falsi« (for sandheden er kendetegn for sig selv og det falske). Det stammer formodentlig fra 2. del af Spinozas *Ethica*, anmærkningen til læresætning 43, hvori det hedder: »Sane sicut lux seipsam et tenebras manifestat, sic veritas norma sui, et falsi est« (lat. »Visselig, ligesom lyset åbenbarer sig selv og mørket, således er sandheden norm for sig selv og for det falske«), *Spinoza opera* (246,17), s. 331.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 17

◀ **judex sui et falsi** : lat. dommer om sig selv og om det falske.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 21

◀ **σκανδαλιζεσθαι** : gr. (skandalízesthai) at tage anstød; at forarges.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 25

◀ **σκανδαλον** : gr. (skándalon) egl. om den sten, der udløste en fælde, når der blev stødt til den, fælde; anstød, forargelse.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 25

◀ **al Synd er Uvidenhed** : Der sigtes til den sokratiske sætning, at 'dyd er viden', som findes tematiseret i flere af Platons dialoger (218,8). I *Protagoras* (351e-357e) udfolder Sokrates den påstand, at det menneske, der har den sande erkendelse, ikke kan lade denne tilsidesætte af lidenskaber o.l., og at den, der ved en handling vælger det forkerte, hved kun udtrykker sin uvidenhed (jf. *Platons skrifter* (221,2) bd. 1, s. 71-78). Aristoteles (216,8) giver i *Den nikomacheiske Etik* 7. bog, 2.-3. kap. (1145b 20 - 1147b 20), en kort fremstilling af Sokrates' anskuelse, formentlig med henblik på *Protagoras*, for da at tilbagevise den.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 32

◀ **forstaaer sig ikke i** : er ikke indforstået med.

I trykt udgave: Bind 4 side 254 linje 32

◀ **taler ikke af sit Eget** : spiller på Joh 8,44, hvor Jesus siger om Djævelen: »Sandhed er ikke i ham. Naar han taler Løgn, taler han af sit eget; thi han er en Løgner, og Løgnens Fader« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 255 linje 4

◀ **abbrevierede** : forkortede.

I trykt udgave: Bind 4 side 255 linje 14

◀ **den Lærende selv Sandheden** : sigter til Joh 14,6, hvor Jesus siger om selv: »Jeg er vejen og sandheden og livet; ingen kommer til Faderen uden ved mig«.

I trykt udgave: Bind 4 side 255 linje 27

◀ **Smudstitel** : den (ofte forkortede) titel på det blad, der skal beskytte titelbladet, også kaldet smudstitelbladet.

I trykt udgave: Bind 4 side 255 linje 28

◀ **en Daarskab** : spiller på 1 Kor 1,23: »vi prædiker Kristus som korsfæstet, en forargelse for jøder og en dårskab for hedninger«.

I trykt udgave: Bind 4 side 255 linje 29

◀ **quia absurdum** : lat. fordi det er absurd (fornuftsstridigt, vanvid). Udtrykket hentyder til sætningen »credo quia absurdum« (jeg tror, fordi det er absurd (fornuftsstridigt, vanvid)), der er et fordrejet citat af Tertullian (257,11), der gerne udtrykte sig i paradokser, og som bl.a. i 5. kap. af *De carne Christi* skrev: »Crucifixus est dei filius; non pudet, quia pudendum est; et mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est« (»Guds søn blev korsfæstet; det er ingen skam, fordi det er en skam; og Guds søn er død; det er troværdigt, fordi det er urimeligt. Og efter at være blevet begravet er han opstanden; det er sikkert, fordi det er umuligt«).

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 3

◀ **Komedier og Romaner ... sandsynlige** : Der sigtes til et brev fra Hamann (257,12) til hans bror, skrevet i Königsberg 16. juli 1759, hvori det hedder: »Ist es nicht ein alter Einfall, den du oft von mir gehört: Incredibile sed verum [lat. utroligt, men sandt] Lügen und Romane müssen wahrscheinlich seyn, Hypothesen und Fabeln; aber nicht die Wahrheiten und Grundlehren unseres Glaubens«, *Hamann's Schriften* (257,12) bd. 1, s. 425.

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 11

◀ **Forundringsstolen** : selskabsleg, hvor en person anbringes på en stol og en anden hviskende spørger kredsen af øvrige deltagere om, hvad de forundrer sig over hos den pågældende. Personen på stolen skal da gætte, hvem der står bag de ofte drillende svar. Udtrykket 'at sidde på forundringsstolen' benyttes i betydningen 'at være på en udsat plads', dvs. være skydeskive for kritik, udsat for alles blikke.

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 15

◀ **Sandheden i en Hyklers Mund ... og en Apostel** : Der sigtes til et brev fra Hamann (257,12) til hans ven J.G. Lindner, skrevet i Königsberg 12. okt. 1759, hvori det hedder: »und ich höre öfters mit mehr Freude das Wort Gottes im Munde eines Pharisäers, als eines Zeugen wider seinen Willen, als aus dem Munde eines Engels des Lichts«, *Hamann's Schriften* bd. 1, s. 497.

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 18

◀ **vitia splendida** : lat. glimrende laster. Udtrykket er del af en lat. talemåde fra middelalderen: Virtutes paganorum splendida vitia (hedningernes dyder er glimrende laster). Det anføres på tysk i Tennemanns filosofihistorie, hvor det umiddelbart knyttes til Augustin (257,13) med henvisning til dennes *De civitate dei* 19, 25, men det tilføjes, at allerede Lactant (257,13) i *Institutiones divinae* 6, 9 og 5, 10 havde formuleret denne tanke, jf. *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 7, 1809, s. 268; sml. s. 121. Det er kun efter meningen, ikke efter ordlyden, at sætningen findes hos Lactant og Augustin.

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 23

◀ **er ikke vore Philosopher derfor til ... og trivielle?** : replik af Lord Lafeu i 2. akt, 3. scene, i Shakespeares (214,1) komedie *All's well that ends well* (*Når enden er god, er alting godt*). Af den senere anførte titel og henvisning (257,13) fremgår, at der sigtes til *Shakspeare's dramatische Werke* (214,1) bd. 11, 1840, s. 297, hvor scenen ukorrekt betegnes 2. akt, 5. scene. Det hedder her: »Man sagt, es geschehn keine Wunder mehr, und unsre Philosophen sind dazu da, die übernatürlichen und unergründlichen Dinge alltäglich und trivial zu machen«.

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 25

◀ **en Klods og en Klodrian** : ikke identificeret hos Luther (257,14).

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 29

◀ **kan sige Ja ... Theologi** : replik af den oprevne kong Lear i 4. akt, 6. scene, i Shakespeares (214,1) tragedie *King Lear*, jf. *Shakspeare's dramatische Werke* (214,1) bd. 11, 1840, s. 101, hvor det hedder: »Ja und Nein zugleich, das war keine gute Theologie«.

I trykt udgave: Bind 4 side 256 linje 30

◀ **Den første er af Tertullian** : 256,3. Quintus Septimius Florens Tertullian(us) (o. 155-240), født i Kartago i Nordafrika, en af de romersk-katolske 'kirkelige forfattere'. Han satte et skarpt skel mellem den græske filosofi og kristendommen.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 11

◀ **den anden af Hamann** : 256,11. Johann Georg Hamann (1730-88), ty. forfatter og filosof, født og opvokset i Königsberg, hvor bl.a. Immanuel Kant var en af hans mange venner i samtidens litterære og filosofiske verden. Hans allusionsrige og ikke let tilgængelige skrifter blev en vigtig filosofisk kilde, især i kampen mod oplysningstidens ensidige fornuftsideal. Hans samlede skrifter og breve blev trykt i *Hamann's Schriften*, udg. af Fr. Roth, bd. 1-8, Berlin og Leipzig 1821-43, ktl. 536-544.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 12

◀ **den tredje af Hamann** : 256,18.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 12

◀ **den fjerde af Lactants og ofte gjentaget** : 256,23. Lucius Cæcilius Lactantius Firmianus (o. 250 - o. 325), lat. retor og forfatter, der gik over til kristendommen, hvori han fandt den sande filosofi. Han skrev et større værk i syv bøger, *Institutiones divinae* (De guddommelige indretninger), som var et forsvar for kristendommen. Det citerede udtryk tillægges normalt kirkefaderen Augustin (354-430), der i sin alderdom skrev et forsvarsskrift for kristendommen, *De civitate dei* (Om Guds stat); heri hævdes bl.a. kristendommens opdragende betydning efter Romerrigets undergang.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 13

◀ **den femte af Shakspeare ... 5te Scene** : 256,25.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 13

◀ **den sjette af Luther** : 256,29. Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk, prof. i Wittenberg, reformator.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 14

◀ **den syvende er en Replik af Kong Lear** : 256,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 15

◀ **tager (...) Brødet af Munden** : kommer i forkøbet.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 22

◀ **halb zog sie ... hin** : ty. »Halvt drog hun ham, halvt sank han selv«. Verset stammer fra Goethes lille ballade »Der Fischer«, hvori en havfrue stiger op af havet og bebrejder fiskeren, at han sidder og fanger havets fisk i stedet for at hengive sig til havets lokkende lykke: »Das Wasser rauscht', das Wasser schwoll, / Netz't' ihm den nackten Fuß; / Sein Herz wuchs ihm so sehnsuchtsvoll, / Wie bei der Liebsten Gruß / Sie sprach zu ihm, sie sang zu ihm; / Da war's um ihn geschehn / Halb zog sie ihn, halb sank er hin, / Und ward nicht mehr gesehn«, *Goethe's Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand* bd. 1-55, Stuttgart og Tübingen 1828-33, ktl. 1641-1668; bd. 1, 1828, s. 186.

I trykt udgave: Bind 4 side 257 linje 31

◀ **fortsætte vi vort Digt** : dvs. tankerækken fra 2. kap.

I trykt udgave: Bind 4 side 258 linje 3

◀ **parastatisk Legeme** : midlertidigt skinlegeme. Udtrykket stammer fra den kirkelig-dogmatiske englelære, som antager, at engle er åndelige væsener, der forbigående benytter sig af en legemlig skikkelse (el. skinlegeme). Udtrykket er især kendt fra de oldkirkelige stridigheder om forholdet mellem Jesu guddommelige og menneskelige natur; doketerne, der var gnostikere og derfor modstandere af det legemlige, hævdede, at Jesu menneskelige natur kun var et skinlegeme (corpus parastaticum). Jf. fx K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelische-lutherische Kirche*, Leipzig 1839, 4. udg., ktl. 581, § 94.

I trykt udgave: Bind 4 side 258 linje 11

◀ **sende En forud ... den Lærende opmærksom** : sigter til Joh 1,6-7: »Der kom et menneske, udsendt af

Gud, hans navn var Johannes. Han kom for at aflægge vidnesbyrd, han skulle vidne om lyset, for at alle skulle komme til tro ved ham«; jf. også Joh 1,15 og 3,28, hvor Johannes Døber siger: »Jeg er ikke Kristus, men jeg er udsendt forud for ham«.

I trykt udgave: Bind 4 side 258 linje 21

◀ **Gudens Tilstedeværelse ... ringe Skikkelse** : 238,10.

I trykt udgave: Bind 4 side 258 linje 22

◀ **cfr. Capitel I** : jf. SKS 4, 223.

I trykt udgave: Bind 4 side 258 linje 26

◀ **accomoderet** : tillempet.

I trykt udgave: Bind 4 side 258 linje 32

◀ **Han forringede sig selv** : 239,35.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 4

◀ **ved bløde Klæder** : spiller på Luk 7,24-26, hvor Jesus taler om Johannes Døber og spørger folkeskarerne: »hvad ere I udgangne i Ørken for at see? Et Rør, som bevæges af Veiret? Eller hvad ere I udgangne for at see? Et Menneske iført bløde Klæder? See, de, som leve i herlige Klæder og i Vellyst, ere i Kongers Gaarde. Eller hvad ere I udgangne for at see? En Prophet? Ja, jeg siger Eder mere end en Prophet« (NT-1819). Jf. Matt 11,7-9.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 9

◀ **utallige Legioner af Engle** : spiller på Matt 26,53, hvor Jesus, der netop er blevet forrådt af Judas, siger til en af dem, der vil forsvare ham: »Stik dit sværd i skeden! For alle, der griber til sværd, skal falde for sværd. Eller tror du ikke, at jeg kan bede min fader om på stedet at give mig mere end tolv legioner engle til hjælp?«

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 11

◀ **at skifte ... jordisk Gods** : spiller på Luk 12,13-15: »En i skaren sagde til Jesus: 'Mester, sig til min bror, at han skal skifte arven med mig.' Men han svarede: 'Menneske, hvem har sat mig til at dømme eller skifte mellem jer?' Og han sagde til dem: 'Se jer for og vær på vagt over for al griskhed, for et menneskes liv afhænger ikke af, hvad det ejer, selv om det har overflod'«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 15

◀ **ubekymret om sin Føde, som Himlens Fugl** : sigter til Matt 6,26-27, hvor Jesus siger: »Se himlens fugle; de sår ikke og høster ikke og samler ikke i lade, og jeres himmelske fader giver dem føden. Er I ikke langt mere værd end de? Hvem af jer kan lægge en dag til sit liv ved at bekymre sig?«

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 16

◀ **der ikke haver Skjulested eller Rede** : 238,21.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 17

◀ **ubekymret ... de Døde til Jorden** : sigter til Matt 8,22, hvor Jesus siger til en af sine disciple, der vil begrave sin far, før han følger Jesus: »Følg mig, og lad de døde begrave deres døde«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 18

◀ **uden at vende sig om** : sigter til Luk 9,62, hvor Jesus siger til en af sine disciple, der vil tage afsked med sin familie, før han følger Jesus: »Ingen, der lægger sin hånd på ploven og ser sig tilbage, er egnet for Guds rige«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 19

◀ **ikke bunden til nogen Kvinde ... behage hende** : sigter til 1 Kor 7,32-34, hvor Paulus siger: »En ugift mand tænker på Herren, hvordan han kan være Herren til behag; men den, der er gift, tænker på verden, hvordan han kan være sin hustru til behag, og er splittet«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 20

◀ **kun søgende ... Kjærlighed** : sigter måske til Matt 10,37, hvor Jesus siger til disciplene: »Den, der elsker far eller mor mere end mig, er mig ikke værd, og den, der elsker søn eller datter mere end mig, er mig ikke værd«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 21

◀ **betænkt paa ... imorgen** : spiller på Matt 6,34: »Så vær da ikke bekymrede for dagen i morgen; dagen i morgen skal bekymre sig for det, der hører den til. Hver dag har nok i sin plage«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 25

◀ **vanke ustadig om ... aftnes** : sigter til Sir 36,26 (36,28): »hvo kan troe en bevæbnet Røver, som farer fra en Stad til den anden? saaledes er det med et Menneske, som ikke haver Rede, og giæster ind hvor det aftenes« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 27

◀ **Liliens stille Tryghed** : spiller på Matt 6,28, hvor Jesus siger: »Og hvorfor bekymrer I jer for klæder? Læg mærke til, hvordan markens liljer gror; de arbejder ikke og spinder ikke«.

I trykt udgave: Bind 4 side 259 linje 36

◀ **den Stad ... fremtraadt** : Der tænkes her formentlig hverken på Nazaret, hvor Jesus ifølge Lukasevangeliet trådte frem første gang (Luk 4,16-30), eller på Kapernaum, hvor han ifølge Markusevangeliet trådte frem første gang (Mark 1,21-28), men på Jerusalem, hvor han trådte frem og lærte mange gange.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 8

◀ **hans Spise og Drikke** : spiller formentlig på Joh 4,31-34, hvor Jesus siger til disciplene, der tilbyder ham noget at spise: »Jeg har mad at spise, som I ikke kender til«. Og da disciplene tror, at andre har givet ham noget at spise, siger han til dem: »Min mad er at gøre hans vilje, som har sendt mig, og fuldføre hans værk«.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 10

◀ **ham Hvile fra hans Arbeide** : spiller formentlig på slutningen af skabelsesberetningen, hvor det om Gud hedder: »Gud velsignede den syvende dag og helligede den, for på den dag hvilede han efter alt det arbejde, han havde udført, da han skabte«, 1 Mos 2,3. Jf. også Hebr 4,10: »den, der er kommet ind til hans [Guds] hvile, har også selv fået hvile efter sine gerninger, ligesom Gud efter sine«.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 12

◀ **ikke Slægt ... den Lærende er ham Broder og Søster** : sigter til Matt 12,46-50, hvor Jesus taler til folkeskarerne, mens hans mor og brødre står udenfor og forsøger at få ham i tale. Dette lader en af de tilstedeværende ham vide, hvortil Jesus spørger: »Hvem er min mor, og hvem er mine brødre?« Herefter peger han på sine disciple og siger: »Se, her er min mor og mine brødre. For den, der gør min himmelske faders vilje, er min bror og søster og mor«.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 12

◀ **et Rygte** : sigter til de mange steder i NT, hvor det fortælles, at rygten om Jesus spredtes, jf. fx Matt 4,24, Mark 1,28 og Luk 5,15.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 14

◀ **flokkes Hoben om ham** : sigter til de mange steder i NT, hvor det fortælles, at en stor folkeskare flokkedes om Jesus, jf. fx Mark 2,13; 3,20; 4,1; 5,31.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 15

◀ **en Enkelt ... prøve Styrke med ham** : sigter til beretningen i Joh 3,1-21 om den natlige samtale mellem Jesus og Nikodemus, jf. især indledningen 3,1-2: »Der var et menneske, en af farisæerne, ved navn Nikodemus, medlem af jødernes råd. Han kom til Jesus om natten og sagde til ham: 'Rabbi, vi ved, du er en lærer, der er kommet fra Gud; for ingen kan gøre de tegn, du gør, uden at Gud er med ham'«.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 18

◀ **Raadets Forsamling** : sigter til det jødiske råd Synedriet, jf. fx Joh 11,47.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 24

◀ **Herskerens Pallads** : sigter både til statholder Pilatus og kong Herodes.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 24

◀ **ladet sig føde i et Herberge ... Krybbe** : sigter til Luk 2,7, hvor det om Maria hedder, at »hun fødte sin søn, den førstefødte, og svøbte ham og lagde ham i en krybbe, for der var ikke plads til dem i herberget«.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 29

◀ **i det Foregaaende** : jf. tankerækken i hypotese B i 1. og 3. kap., SKS 4, især 223 og 255.

I trykt udgave: Bind 4 side 260 linje 35

◀ **entlediget** : afskediget.

I trykt udgave: Bind 4 side 261 linje 21

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 261 linje 27

◀ **cfr. Capitel 1** : især afsnit a) i 1. kap. B, SKS 4, 222.

I trykt udgave: Bind 4 side 261 linje 28

◀ **urgere** : understrege, lægge meget vægt på.

I trykt udgave: Bind 4 side 261 linje 32

◀ **den lille Fisk som følger Haien** : Der sigtes formentlig til lodsfisken (naucrates ductor), som er en makrel på 20-30 cm. Den er netop kendt for at ledsage hajen, jf. Henrik Krøyer *Danmarks Fiske* bd. 1-3, Kbh. 1838-53; bd. 3,1, 1852-53, s. 744.

I trykt udgave: Bind 4 side 262 linje 9

◀ **vaske sine Hænder** : dvs. fralægge sig sit ansvar. Talemåden skyldes Pilatus, der gav efter for mængdens krav om at korsfæste Jesus, men ikke selv fandt ham skyldig og derfor i alles påsyn vaskede sin hænder, idet han sagde: »Jeg er uskyldig i denne mands blod. Det bliver jeres sag«, Matt 27,24.

I trykt udgave: Bind 4 side 262 linje 16

◀ **Ord der udgik ... Brød** : I sin ordveksling med Djævelen, der ønsker, at Jesus skal godtgøre sin guddommelighed ved at forvandle sten til brød, henviser Jesus til GT (5 Mos 8,3) og siger: »Mennesket skal ikke leve af brød alene, men af hvert ord, der udgår af Guds mund«, Matt 4,4.

I trykt udgave: Bind 4 side 262 linje 19

◀ **for at Intet skulde spildes** : sigter til Joh 6,12, hvor Jesus efter at have bispist fem tusind mennesker med fem brød og to fisk siger til sine disciple: »Saml de stykker sammen, som er tilovers, så intet går til spilde«.

I trykt udgave: Bind 4 side 262 linje 21

◀ **cfr. Capitel I** : især afsnit a) i 1. kap. B, SKS 4, 222.

I trykt udgave: Bind 4 side 262 linje 33

◀ **hiin ivrigt Lærende ... at blive Discipel** : Her og i det følgende erindres formentlig om den unge Alkibiades, der i Platons *Symposion* fremstilles som den mest hengivne discipel af Sokrates, og som således holder en gribende lovtale over sin elskede lærer. Den historiske Alkibiades (o. 450-404 f.Kr.) udviklede sig imidlertid til at blive en skrupelløs og magtbegærlig politiker, der ikke tog mindste hensyn til hævdunden moral.

I trykt udgave: Bind 4 side 263 linje 1

◀ **at gaae videre** : Sammen med udtryk som 'at komme ud over' og 'at gå ud over' var dette en fast vending i den hegelske jargon. Hegel (277,33) viste i sin historisk anlagte filosofi, hvordan de enkelte filosoffer var gået videre end forgængererne, og hans eget filosofiske system var et resultat af denne udvikling. Efter Hegels død i 1831 opstod en række filosofiske bestræbelser, der ville 'gå ud over' Hegel. Dette beskrives i en da. overs. af den ty. teolog C. Ullmanns artikel »Theologiske Aphorismer« (1844)

således: »Man har en Tidlang snakket uendelig meget om den saakaldte 'Gaaen udover'. Det var et Løsen, hvormed man meente at kunne nedslaae Alt. Hele Verden vilde gaae udover Hegel, og derpaa skulde ogsaa den Straußiske Mythik og overhovedet ethvert Standpunkt kun kunne giendrives ved et saadant, som gik ud derover, hvilket imidlertid, rigtigt udtrykt, vilde sige saa meget som, at det, som i en vis Retning var skredet længst fremad, det meest Radicale ogsaa var det i videnskabelig Henseende Bedste, det for Tidsalderen eneste Sande. 'Extremet leve!' blev tilraabt Alle, der som tilbageblevne vare nærved at betragtes som døde. Hvorhen ere vi nu komne ved dette Princip, den Gaaen udover? Rigtignok til et Punkt, som der ikke godt lader sig gaae udover, eftersom Luften selv her slipper og Alt er tilende – men mon ogsaa til Sandheden?« *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen og M.H. Hohlenberg, Kbh. 1844, s. 715f. I den da. Hegel-prægede litteratur anvendtes ofte sådanne vendinger, jf. fx H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Cursus paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1835, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836, s. 515ff., hvor Martensen hævder, at Heiberg er »kommen ud over« Hegels filosofi; og F.C. Sibberns anmeldelse af J.L. Heibergs tidsskrift *Perseus* (219,30) nr. 1, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 291f., hvor Sibbern udtrykker sin anerkendelse af, at Heiberg »kan baade bevæge sig nogenlunde frit i de hegelske Anskuelser, saa og begynde at gaae ud over Hegel«.

I trykt udgave: Bind 4 side 263 linje 8

◀ **fable og basune** : tale fabulerende, idet noget udmærket fremhæves i rosende vendinger.

I trykt udgave: Bind 4 side 263 linje 9

◀ **maaskee end ikke er uden Taarer** : jf. hvor let Alkibiades havde til tårer, når han var i selskab med Sokrates (231,24).

I trykt udgave: Bind 4 side 263 linje 13

◀ **da han jo ... at føde** : 219,5.

I trykt udgave: Bind 4 side 263 linje 26

◀ **entlediget** : afskediget.

I trykt udgave: Bind 4 side 263 linje 35

◀ **Spinozas Lære** : 246,17.

I trykt udgave: Bind 4 side 264 linje 3

◀ **incommensurabel** : som ikke kan måles med et fælles mål, usammenligneligt, uforeneligt.

I trykt udgave: Bind 4 side 264 linje 21

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 264 linje 23

◀ **gaber herpaa** : glor el. stirrer på det.

I trykt udgave: Bind 4 side 266 linje 12

◀ **hvad Discipelen har seet ... sine Hænder** : sigter til 1 Joh 1,1: »Det, som var fra begyndelsen, det, som vi har hørt, det, som vi har set med vore øjne, det, som vi betragtede og vore hænder rørte ved: livets ord«.

I trykt udgave: Bind 4 side 266 linje 20

◀ **om det hændte ham ... det var ham** : hentyder til Luk 24,13-32, hvor to disciple på vej til byen Emmaus pludselig får følge af den opstandne Jesus, som de dog ikke kan genkende. Først ved aftensmåltidet, da den fremmede bryder brødet og velsigner det, åbnes deres øjne, og de genkender Jesus.

I trykt udgave: Bind 4 side 266 linje 22

◀ **Approximation** s-Milepæl: det at nærme sig el. komme nær til noget (det sande); tilnærmelse.

I trykt udgave: Bind 4 side 266 linje 28

◀ **som hiin Vandrer ... gaae fra London** : kilden ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 4 side 266 linje 31

◀ **hiin Slægt ... salig** : spiller på Luk 1,48-49, hvor Maria i taknemlighed over at skulle føde Guds søn opsøger sin slægtning Elisabeth og udbryder: »Han har set til sin ringe tjenerinde. / For herefter skal alle slægter / prise mig salig, / thi den Mægtige har gjort store ting / mod mig. / Helligt er hans navn«.

I trykt udgave: Bind 4 side 267 linje 22

◀ **i gamle Krøniker ... endnu dristigere Opfyldelse** : kilden ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 4 side 267 linje 27

◀ **jeg aad og drak ... lærte i vore Gader (...)** **jeg kjender Dig ikke** : På vej mod Jerusalem bliver Jesus standset af en mand, der spørger, om det kun er de få, som bliver frelst. Dertil svarer Jesus, at enhver må kæmpe for at komme ind gennem den snævre port, og at det ikke vil lykkes for alle. Når husets herre først har lukket døren, nytter det ikke at påberåbe sig fortidige forbindelser. Profetisk hedder det: »Da skulle I begynde at sige: vi aade og drak for dine Øine, og du lærte paa vore Gader. Og han skal svare: jeg siger Eder, jeg kiender Eder ikke, hveden I ere; viger fra mig alle I, som giøre Uret«, Luk 13,26-27 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 268 linje 32

◀ **uanseelig Mand ... det Overordentlige** : spiller formentlig på sangen om Herrens lidende tjener, der ofte forstås som talt profetisk om Jesus, jf. Es 53,2: »han havde ingen Skikkelse eller Herlighed, og vi saae ham, men der var ikke Anseelse, at vi kunde have Lyst til ham« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 4 side 268 linje 34

◀ **jeg kjender Dig ikke** : 268,32. Jf. også Matt 7,23.

I trykt udgave: Bind 4 side 269 linje 4

◀ **kjendte ham som han var kjendt** : spiller på 1 Kor 13,12, hvor Paulus skriver: »Thi nu see vi ved et Speil, i en mørk Tale, men da skulle vi see Ansigt til Ansigt; nu kiender jeg i stykkeviis, men da skal jeg erkiende, ligesom jeg og er kiendt« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 269 linje 7

◀ **Du taler som en Bog** : talemåde, der udtrykker, at man bruger ord og vendinger, der kun hører hjemme i bogsproget.

I trykt udgave: Bind 4 side 269 linje 10

◀ **singularis (...)** **pluralis** : lat. ental hhv. flertal; grammatiske udtryk.

I trykt udgave: Bind 4 side 269 linje 14

◀ **vi aade og drak ... han lærte i vore Gader** : 268,32.

I trykt udgave: Bind 4 side 269 linje 15

◀ **som Mithridates ... Navnet paa enhver Soldat** : Der sigtes til Kong Mithridates VI af Pontos i det nordøstlige Lilleasien (120-63 f.Kr.), der søgte at skabe et græsk-orientalsk stortrige, som skulle være romernes jævnbyrdigt. I K.F. Beckers populære *Verdenshistorie*, omarbejdet af J.G. Woltmann, overs. af J. Riise, bd. 1-12, Kbh. 1822-29, ktl. 1972-1983; bd. 3, 1823, s. 367, hedder det om Mithridates: »Den høist forskellige Mængde Folkeslag, som adløde hans Scepter Nord og Syd for den østlige Halvdeel af det sorte Hav, smeltedes sammen til Enhed i ham, der forstod fire og tyve Sprog og kunde tale med enhver i hans Modersmaal«. At Mithridates skulle have kendt navnet på enhver soldat, har ikke kunnet dokumenteres ved en kilde.

I trykt udgave: Bind 4 side 269 linje 24

◀ **et Dupplicat** : dvs. en genpart, underskrevet af det originale dokumentets udsteder.

I trykt udgave: Bind 4 side 270 linje 15

◀ **sub poena ... silentii** : lat. under straf af fuldstændig og stedsevarende tavshed. Udtrykket er en juridisk formel.

I trykt udgave: Bind 4 side 270 linje 18

◀ **Tusindkunstner** : taskenspiller, tryllekunstner.

I trykt udgave: Bind 4 side 270 linje 26

◀ **at komme under Veir med** : egl. nærme sig således, at man kan få færten af et dyr, idet vinden bærer lugten fra dette hen mod en.

I trykt udgave: Bind 4 side 270 linje 27

◀ **Autopsi** : selvsyn.

I trykt udgave: Bind 4 side 270 linje 36

◀ **kjendelig som den falske Smerdes ... ingen Øren har** : Der sigtes til historien om Pseudo-Smerdis, der udgav sig for at være bror til kong Kambyses, og på denne måde i 522 f.Kr. blev konge af Persien. En haremskvinde opdagede falskneriet, da hun så, at han havde fået skåret ørerne af pga. en tidligere forbrydelse. Pseudo-Smerdis blev dræbt af syv sammensvorne persere, blandt hvilke var Dareios, som blev konge 521 f.Kr. Beretningen, der stammer fra Herodots *Historiæ* 3. bog, 61-69, gengives i K.F. Beckers *Verdenshistorie* (269,24) bd. 2, 1822, s. 15-17.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 4

◀ **har (...) Æsels-Øren** : har lange øren; er nysgerrig.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 5

◀ **indslaaer** : slår ind på.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 11

◀ **Dandsemester** : balletmester; balletdanser.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 12

◀ **giver han ... helligt Navn ... det hellige Land** : dvs. gør ekspeditionen til et korstog i Kristi navn; korstogene blev iværksat af den katolske kirke mellem det 11. og 13. årh. for at tilbageerobre 'det hellige land', dvs. Palæstina.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 13

◀ **den Leeg ... Bedstemoders Dør** : Legen er en form for blindebuk, hvor en deltager får bind for øjnene, snurres et par gange rundt og spørger: »Hvor er bedstemors dør?« Han føres så hen til en dør og stilles med ryggen mod døren og kan nu begynde at gribe efter de andre. Mens han således famler sig rundt for at gribe dem, kommer de med forskellige tilråb, når han støder ind i noget.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 17

◀ **løber stærkere end ... kan lyve** : jf. talemåden, at 'lyve så stærkt, som en hest kan rende', dvs. lyve meget, jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (229,31) bd. 1, s. 674.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 18

◀ **løber (...) med Liimstangen** : jf. talemåden, 'at løbe med limstangen', dvs. at løbe med halv el. forkert besked, at holdes for nar, at gå galt i byen, jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1, s. 665. Talemåden viser tilbage til den konkrete betydning af 'limstang', en stang el. pind, der var besmurt med lim, og som tidligere brugtes til at fange småfugle på.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 19

◀ **Fuglefænger** en: fulgefænger, der med lokkefugle i bur narrede småfugle til at sætte sig på limpinde el. limstænger.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 20

◀ **slaae Sladder paa** : tage anledning til at sludre, fordrive tiden med en snak. Her kunne tillige spilles på det faste udtryk 'at slå sladder', der egl. sigter til den talendes tunge: ikke at kunne forme ordene rigtigt; slå klik.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 30

◀ **slaae den hen i Sladder** : skubbe den fra sig i indholdløs og vrøvlet tale.

I trykt udgave: Bind 4 side 271 linje 31

◄ **Mellemspil** : underfundige spillet på; mellemakt, intermezzo, kort dansescene indlagt i en opera, overgangsstykke, der forbinder scenerne i en opera, eller som indlægges mellem akterne i et skuespil; de instrumentale takter, der forbinder de enkelte strofer i en sang.

I trykt udgave: Bind 4 side 272 linje 1

◄ **Er det Forbigangne mere nødvendigt end det Tilkommende?** : jf. § 170 i 2. del af Leibniz' *Theodicee*, hvor det samme spørgsmål stilles: »Es ist die Frage: Ob das Vergangene nothwendiger sey, als das Zukünftige?«, *Theodicee* (247,31), s. 340. Leibniz' bemærkning gælder den antikke diskussion om fatalisme og forholdet mellem mulighed og nødvendighed, jf. *Pap.* IV C 34, hvor der henvises til Leibniz' fremstilling. Der hentydes senere i »Mellemspil« til denne debat (276,18).

I trykt udgave: Bind 4 side 272 linje 2

◄ **Er det Mulige ... mere nødvendigt end det var?** : I filosofien efter Immanuel Kant (1724-1804) danner 'mulighed', 'virkelighed' og 'nødvendighed' en triade af modale kategorier (274,17). Begrebsbrugen i »Mellemspil« er imidlertid overvejende aristotelisk. I »Udkast til Forelæsninger over den ældre Philosophies Historie« benytter Poul Martin Møller begreber fra Aristoteles' (216,8) naturfilosofi i sin fortolkning af en passage fra Aristoteles' logiske skrifter. Han behandler her de modale begreber mulighed og nødvendighed, fra Aristoteles' *De interpretatione (Om fortolkning)* i sammenhæng med begreberne frihed, bevægelse, virkelighed og tilblivelse (vorden) fra *Fysikken*. Følgende afsnit hos Poul Martin Møller ligger på flere steder tæt op til teksten i »Mellemspil«: »(...) en Vanskelighed, som altid har plaget Philosopherne: det synes, at Forskningen forudsætter, at Alt er Nødvendigt, og dog vil den ikke frakjende det Tilfældige Realitet. Aristoteles tillægger udtrykkelig det Tilfældige Realitet og mener, at den modsatte Antagelse fortrænger al Frihed og Bevægelse af Tilværelsen. Saaledes siger han i sine Betragtninger over Forholdet mellem det Muelige, det Virkelige og det Nødvendige, at Sætningen: 'det er mueligt' ei er modsat den: 'det er mueligt ikke', men 'det er ikke mueligt'; thi Alt, hvad der er mueligt, er ogsaa mueligt ikke. Dette kommer han til ved Spørgsmaalet om Modsigelsesprincipets rigtige Anvendelse paa de tilkommende Ting. Naar jeg om noget Tilkommende siger, at dette og hiint er, er da min Sætning sand eller falsk? Hvis den er sand, da synes det jo nødvendigt, at det maa skee (Cajus vil falde i Slaget). Om saadanne Sætninger gjælder, at de ere sande eller ikke sande: de ere sande, naar det skeer, og ikke sande, naar det ikke skeer. Baade det Ene og det Andet er mueligt, men det Tilkommende er ikke altsammen nødvendigt. Noget kan være sandt uden at være nødvendigt, og falskt uden at være umueligt. Var alt det Tilkommende nødvendigt, da kunde ingen Vorden og Bevægelse finde Sted, da havde det Tilkommende ingen Muelighed, hvorved det kunde blive til Virkeligt. Alt var stedse eens og sig selv liigt. / Det Samme ligger ogsaa til Grund for en Adskillelse, som Aristoteles gjør mellem to Arter af det Muelige. Den kommer han til ved at spørge sig selv, om følgende Slutning er rigtig: alt Nødvendigt er mueligt; det Muelige kan være eller ikke være; altsaa kan det Nødvendige være eller ikke være. – Dette uantagelige Resultat nøder ham til at skjelne imellem et Slags Mueligt, som kan bevæge sig til begge Sider, og et Slags, der falder sammen med det Nødvendige. Eet Slags Mueligt kan altsaa være og ikke være. Alt det Nødvendige er virkeligt, men ikke Alt, hvad der er mueligt, er virkeligt«, *Efterladte Skrifter* (225,32) bd. 2, 1842, s. 472f.

I trykt udgave: Bind 4 side 272 linje 5

◄ **Symphoni** : et mindre orkesterstykke, der fungerede som indledning til el. overgang mellem større dele af en komposition.

I trykt udgave: Bind 4 side 272 linje 12

◄ **gjentagende ... det Samme** : jf. Sokrates, der i Platons dialog *Gorgias* 490e på Kallikles' indvending om, at han altid siger det samme, svarer: »Ja, Kallikles, det gør jeg. Og mere end det, jeg siger det samme om de samme Ting« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 2, s. 172).

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 1

◄ **den nyeste Philosophi** : Der sigtes til den spekulative, hegelianske filosofi, jf. *SKS* 4, 277f. noten.

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 8

◄ **§ 1 Tilblivelse** : I denne paragraf hentydes flere steder til Aristoteles' *Fysik*, som den er blevet fremstillet i Tennemanns filosofihistorie. I følgende passage, der senere i kommentaren vil blive henvist til, gør Tennemann rede for forandring som en overgang fra mulighed til virkelighed, samt for virkelighedsbegrebet. Det bemærkes, at Tennemann ikke, som det er almindeligt i moderne fremstillinger, skelner klart mellem 'kínēsis' (forandring el. bevægelse) og 'enérgeia' (virkelighed), og at mulighedsbegrebet hos ham relateres til det, som kan tænkes. Tennemann skriver: »Die Natur ist das Princip der Veränderung und Bewegung. (...) Das Wort κίνησις [kínēsis] wurde schon von dem Plato in einer weitern und engern Bedeutung, für die

Veränderung überhaupt und für Bewegung im Raume gebraucht. Aristoteles gebraucht es in der weitem Bedeutung. (...) *Veränderung findet nur bei wirklichen Gegenständen statt.* Alles was ist, ist entweder *möglich* oder auch *wirklich*, und das wirkliche ist als Substanz von bestimmter Quantität und Qualität und so weiter nach den übrigen Categorien gedenkbar. (...) Die Veränderung ist nun überhaupt, da sich bei jedem Dinge Möglichkeit und Wirklichkeit unterscheiden läßt, *die Wirklichkeit des Möglichen, insofern es ist.* Das heißt jedes Ding läßt sich als möglich und als wirklich denken, und wirklich ist es dann, wenn es von der Möglichkeit zur Wirklichkeit übergegangen ist. Der Uebergang nun von der Möglichkeit zur Wirklichkeit ist Veränderung (*κίνησις*) [Note: *Physicor.* 9,1]. Bestimmter würde man sich ausdrücken, wenn man sagte: *Veränderung, Bewegung, ist die Wirklichmachung des Möglichen, insofern es möglich ist.* Denn er bedient sich der Ausdrücke *ενεργεια* [*enérgeia*] und *εντελεχεια* [*entelécheia*], welche beide sowohl *Wirklichkeit*, als *Thätigkeit, wodurch etwas wirklich wird*, bedeuten. Ungeachtet seine angeführten Beispiele, sich sowohl nach der ersten als nach der zweiten Bedeutung erklären lassen, so entscheidet er sich doch endlich für die zweite. (...) *Die Veränderung ist nun zwar eine Thätigkeit, aber eine unvollkommene;* denn sie ist die Thätigkeit dessen, was wirken kann, aber noch nicht wirkt. Daher ist die Veränderung etwas Unbestimmtes und schwer zu erklärendes. Denn sie kann im eigentlichen Sinne weder zur Möglichkeit, noch zur Wirklichkeit gezählet werden, und sie ist mehr als das Mögliche, und weniger als das Wirkliche [Note: *Physicor.* 3,3]. (...) Es ist also die Bewegung Veränderung sowohl in dem Bewegenden als in dem Bewegten, (beide stehen in Wechselwirkung), sie ist aber von verschiedener Art, in jenem ein Wirken, in diesem ein *Leiden* [Note: *Physicor.* 3,2]. Das Bewegende giebt dem Bewegten immer eine bestimmte Form, welche die Urquelle und die Ursache der Bewegung ist, z.B. ein Mensch erzieht den andern, d.i. er macht, daß aus einem möglichen Menschen ein wirklicher Mensch wird. (...) Bei der Veränderung *beharrt das Subject*, an dem die Veränderung vorgeht, z.B. der Mensch wird gesund, wird krank. Daher ist das Entstehen und Vergehen eines Dinges keine Veränderung [Note: (...) *Physicor.* 5,1 (...)] in diesem Sinne ist nach Aristoteles kein Entstehen möglich, sondern nur etwas, das etwas noch nicht wirklich ist, es aber werden kann, also ein mögliches Ding, (...) so ist nicht abzusehen, warum nicht auch das Entstehen und Vergehen nach der oben angeführten Erklärung eine Veränderung *κίνησις* seyn sollte. Indessen bleibt Aristoteles sich darin nicht gleich (...)]. Es giebt also nur drei Arten von Veränderung, nemlich Veränderung eines Subjects in Ansehung der Quantität, *Wachsthum* und *Abnehmen* (*αυξησις* [*aúxēsis*], *φθισις* [*phthísis*]) in Ansehung der Qualität oder der Accidenzen *Veränderung im engern Sinne* (*αλλοιωσις* [*alloiōsis*]) und in Ansehung des Orts *Bewegung* (*φορα* [*phorá*])«, *Geschichte der Philosophie* bd. 3, 1801, s. 125-130. Noterne i kantede parentes med henvisninger til Aristoteles' *Fysik* er Tennemanns, *Psycicor.* er Aristoteles' *Fysik*.

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 14

◀ **Tilblivelsens Forandring (*κίνησις*) (...)** **Al anden Forandring (*αλλοιωσις*)** : De to begreber *κίνησις* (gr. *kínēsis*, bevægelse, forandring) og *αλλοιωσις* (gr. *alloiōsis*, forandring, forvandling) er præget af Aristoteles. Han giver i *Fysikken* 3. bog, kap. 1 (201a 10-11), en bestemmelse af *kínēsis* som overgang fra mulighed til virkelighed. I *De anima (Om sjælen)* 1. bog, kap. 3 (406a 12-14), betegner *kínēsis* alle former for forandring, og der skelnes mellem fire sådanne former, hvoraf *alloiōsis* dækker den kvalitative forandring, dvs. at noget skifter egenskab. Når »Tilblivelsens Forandring« (*kínēsis*) modstilles »Al anden Forandring« (*alloiōsis*), herunder »den at ophøre at være til«, da benyttes begreberne anderledes end hos Aristoteles. SK knytter an til Tennemanns fremstilling (273,14), hvilket fremgår af et excerpt (*Pap.* IV C 47); heraf fremgår det tillige, at SK formentlig har læst »Bestehen« i stedet for »Entstehen« i sætningen »Daher ist das Entstehen und Vergehen eines Dinges keine Veränderung«, som hos SK gengives: »Bestaaen og Forgaaen er ikke *κίνησις*«. Denne læsning svarer til begrebsbrugen i »Mellemspil«. Excerptet gengiver ellers Tennemann korrekt, idet *alloiōsis* i strid med begrebsbrugen i »Mellemspil« bestemmes som en af tre former for *kínēsis*, hvilket tillige fremgår af renskriften til *BA (Pap.* V B 72,12).

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 16

◀ **μεταβασις εις αλλο γενοσ** : gr. (*metábasís eís állo génos*) overgang til en anden art el. (begrebs-)sfære; pludseligt spring i en bevisførelse el. argumentation, hvor man på fejlagtig måde giver sig til at tale om noget andet end det, som sagen drejer sig om. Dette almindeligt benyttede udtryk findes i en lignende form hos Aristoteles (216,8), der i *Analytica posteriora* 1. bog, kap. 7 (75a 38) skriver, at beviser i én videnskab ikke umiddelbart kan overføres til en anden, fx kan geometriske sandheder ikke bevises aritmetrisk.

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 22

◀ **en Plan (...) bliver til** : jf. Poul Martin Møllers brug af ordet »Plan« for »Form« i hans diskussion af den bevirkende årsag, som Aristoteles introducerer i 2. bog, kap. 3, i *Fysikken* (194b 29f.): »Alle Væsner bestaa af Materie og Form, men hvorledes blive disse to Elementer forenede; hvorledes bliver det, der er som Anlæg, virkeligt? Denne Overgang fra Muelighed til Virkelighed kalder Aristoteles *Bevægelse* (*κίνησις*), og mener, at han herved har bortryddet de Vanskeligheder, der finde sted i dette Begrebs Bestemmelse: *Bevægelsen* er baade virkelig og ikke virkelig, da den er Overgang fra Muelighed til Virkelighed (...). Vi have før hørt [dvs. i fremstillingen af den formale årsag], at en Form maatte være Aarsag til en Materies Form. Den ene Form frembringer en anden af samme Art: Mennesket Mennesket (Sæden er Materien, hvori Væsnet er efter Anlæg), Varmen Varmen, Formen i Kunstnerens Hoved frembringer Ertzets Form. (...) I menneskelige

Væsner er Formen (Planen) tydelig en indre Virksomhed; ogsaa i Naturen er Formen en indre Kraft, der frembringes af en lignende«, *Efterladte Skrifter* (225,32) bd. 2, 1842, s. 481-483.

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 25

◀ **forblev ... Tilblivelsen** : henviser til den netop anførte påstand i begyndelsen af denne paragraf.

I trykt udgave: Bind 4 side 273 linje 30

◀ **Tilblivelsens Forandring ... Virkelighed** : Såvel i Aristoteles' *Fysik* 3. bog, kap. 1 (201a 10f.), som i Tennemanns (273,14) og Poul Martin Møllers (273,25) fremstilling heraf, betegner *kínēsis*, i »Mellemspil« benævnt »Tilblivelsens Forandring« (273,16), en overgang fra mulighed til virkelighed.

I trykt udgave: Bind 4 side 274 linje 5

◀ **Al Tilblivelse er en Liden** : jf. Tennemanns oversættelse af *Fysikken* 3. bog, kap. 2 (202a 6f.), hvor det hedder, at forandring er »ein *Leiden*« (273,14).

I trykt udgave: Bind 4 side 274 linje 9

◀ **Er da Nødvendighed ikke ... Virkelighed?** : I Kants første hovedværk *Kritik der reinen Vernunft* (1781), § 10f., opstilles fire klasser af forstandsbegreber, hvoraf det ene, modalitet, igen inddeles i kategorierne 'mulighed', 'eksistens' og 'nødvendighed' (jf. *Pap.* IV C 2, hvor SK optegner dette). Hos Kant dannes den tredje kategori i en klasse altid ved en forbindelse mellem de to foregående, således at 'nødvendighed' betegner den 'eksistens', der er givet med selve dens 'mulighed'. Hegel (277,33), som der formentlig primært sigtes til, tager i *Encyclopädie* (215,13) bd. 1, § 147, udgangspunkt i Kants bestemmelse med henblik på at uddybe den: »Die Nothwendigkeit ist zwar richtig als Einheit der Möglichkeit und Wirklichkeit definirt worden. Aber nur so ausgedrückt ist diese Bestimmung oberflächlich und deswegen unverständlich«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 6, s. 292f. (*Jub.* bd. 8, s. 330f.). Lidt udførligere er fremstillingen i kapitlet »Die Wirklichkeit« i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1,2, hvor bl.a. den reale nødvendighed bestemmes som »das Aufgehobenseyn der Wirklichkeit in der Möglichkeit und umgekehrt; – indem sie dieß *einfache Umschlagen* des einen dieser Momente in das andere ist, ist sie auch ihre einfache *positive Einheit*, indem jedes (...) in dem andern nur *mit sich selbst zusammengeht*«, *Hegel's Werke* bd. 4, s. 214 (*Jub.* bd. 4, s. 692).

I trykt udgave: Bind 4 side 274 linje 17

◀ **Den aristoteliske Sætning ... »det er ikke muligt«** : Der sigtes til kap. 12 i det lille skrift *De interpretatione* (21b 34 - 22a 9), hvor Aristoteles (216,8) analyserer udsagn og deres logiske forhold m.h.t. de modale bestemmelser (her: mulighed og nødvendighed). Han viser, at modsætningen til udsagnet »det er muligt, at x er« ikke er »det er muligt, at x ikke er«, da dette udsagn er foreneligt med det første og således forhindrer det mulige i at være nødvendigt, men at modsætningen til »det er muligt, at x er« er: »det er ikke muligt, at x er«. I Poul Martin Møllers fremstilling af dette sted hos Aristoteles (272,5) henvises til »Modsigelsesprincipets rigtige Anvendelse paa de tilkommende Ting« (jf. kap. 9 i *De interpretatione* (18a 28 - 19b 4)), hvilket sammenholdt med den følgende henvisning til Epikurs lære (274,27) tyder på, at der her tages hensyn til Poul Martin Møllers fremstilling. Med »Modsigelsesprincippet« menes her loven om det udelukkede tredje, dvs. at ethvert udsagn er enten sandt eller falskt; en tredje mulighed gives ikke.

I trykt udgave: Bind 4 side 274 linje 26

◀ **Læren om ... (Epicur) ... af det Tilkommende** : Epikur (341-270 f.Kr.), gr. filosof, der virkede i Athen, hvor han grundlagde den filosofiske skole »Haven«. Han efterlod sig et omfangsrigt forfatterskab, hvoraf kun lidt er overleveret, og dette overvejende på anden hånd, især hos Diogenes Laertios (220,12). Epikur hævdede, at fatalisme er uforenelig med fri vilje, og bestred af denne grund, at udsagn om fremtiden kan være enten sande eller falske, dvs. at »Modsigelsesprincippet« ikke kan anvendes på »de tilkommende Ting« (274,26). Således skriver Cicero i *De fato (Om skæbnen)* 10, 21: »Epikur (...) er bange for, at hvis han går med til dette enten-eller, tvinges han også til at gå med til, at alt i denne verden sker som følge af skæbnen: hvis nemlig ét af to er sandt fra evighed af, er det også sikkert, og hvis det er sikkert, er det også nødvendigt; dette, mener han, beviser på engang skæbnen og tingenes nødvendighed«, *Ciceros filosofiske skrifter* (248,12) bd. 4, 1971, s. 481. I en optegnelse (*Pap.* IV C 34) noteres striden mellem Diodoros og Chrysippos om forholdet mellem det mulige og det nødvendige (276,18).

I trykt udgave: Bind 4 side 274 linje 27

◀ **Aristoteles' Lære ... det Nødvendige** : Der sigtes til kap. 13 i Aristoteles' (216,8) *De interpretatione* (22a 38 - 22b 9), hvor der skelnes mellem det mulige, som tilkommer noget virkeligt, og det mulige, som svarer til noget, der endnu ikke er virkeligt. Den første art er forenelig med det nødvendige, hvilket den anden ikke er. Jf. også Poul Martin Møllers fremstilling af dette sted hos Aristoteles (272,5).

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 1

◀ **han begynder ... er muligt** : Der sigtes til kap. 13 i Aristoteles' (216,8) *De interpretatione* (22b 10-16), hvor det hævdes, at når det er nødvendigt, at noget er, er det også muligt, at dette er. Som begrundelse herfor tilføjer han, at hvis noget ikke er muligt, er det umuligt, og således er det umuligt, at der kan være noget, som nødvendigvis bør være, hvilket er absurd. Jf. også Poul Martin Møllers fremstilling af dette sted hos Aristoteles (272,5).

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 2

◀ **prædicere** : udsige; tillægge som egenskab ved.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 6

◀ **Tilblivelsens Forandring er Virkeligheden** : sml. Tennemanns fremhævelse af, at 'enérgeia' både betyder 'virkelighed' og 'virksomhed, hvorved noget bliver virkelig' (273,14), og hans påstand om, at Aristoteles til sidst bestemmer sig for den sidste betydning.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 8

◀ **Al Tilblivelse ... af Nødvendighed** : Der sigtes formentlig til den hegelianske historiefilosofi, der forklarer den historiske udviklings nødvendighed ved at forudsætte, at historien er underlagt en højere fornuft, som udfolder sig gennem en særegen dialektik. For Hegel vil denne nødvendighed være forenelig med den individuelle frihed, jf. Hegels indledning til *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (224,16), hvor det bl.a. hedder: »Die Weltgeschichte ist der Fortschritt im Bewußtseyn der Freiheit, – ein Fortschritt, den wir in seiner Nothwendigkeit zu erkennen haben«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 9, s. 24 (Jub. bd. 11, s. 46). Den antikke debat om fatalisme (276,18) drejer sig om, hvorvidt det, som sker, sker af nødvendighed, samt om nødvendighed er forenelig med frihed.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 12

◀ **Grund (...) Aarsag** : Distinktionen var almindelig på SKs tid. F.C. Sibbern forklarer den således: »Grunde, ere overhovedet noget Andet, end (...) Aarsager. Hine gaae ud paa et *hvorfor*, disse paa et *hvorved*. Ved disse tænker man sig et Virkende, som gjør, at Tingen er til (...). [Grunde] ere derimod det i Tingenes Natur og Væsen liggende, som *intellectuelt* eller *forstandsmæssigt* fører med sig noget Vist, uden at her er Tale om en *Bevirkelse*«, *Logik som Tænkelse*, Kbh. 1835 [1827], ktl. 777, s. 55. Jf. også F.H. Jacobi *Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn*, i *Jacobi's Werke* (283,8) bd. 4,2, 1819, s. 144f., hvor den spekulative sammenblanding af 'grund' og 'årsag' påtales.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 13

◀ **Enhver Aarsag ... fritvirkende Aarsag** : Tennemann parafraserer over begyndelsen af *Fysikken* 7. bog, kap. 5 (256a 4ff.), således: »*Alles was bewegt wird, muß von etwas bewegt werden, der Grund der Bewegung ist entweder in dem Bewegenden selbst, oder in einem andern*, z.B. ein Stein wird durch eine Stange, diese durch die Hand, und diese von einem Menschen bewegt. Dieser aber hat den Grund der Bewegung in sich selbst, so wie jedes beseelte Wesen ein sich *selbst bewegendes Wesen (...)* ist«, *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 3, 1801, s. 158f. – (276,16).

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 13

◀ **Skuffelse** : bedrag, illusion.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 14

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 23

◀ **Nebeneinander** : ty. ved siden af hinanden. Udtrykket sigter måske til Hegel (277,33), der lader naturen betegne ideens udfoldelse i rummet, medens historien er dens udfoldelse i tiden. Han indleder sin bestemmelse af rummet i *Encyclopædie* (215,13) bd. 2, § 253, således: »Die erste oder unmittelbare Bestimmung der Natur ist die abstracte *Allgemeinheit ihres Außersichseyns*, – dessen vermittelungslose Gleichgültigkeit, *der Raum*. Er ist das ganz ideelle *Nebeneinander*, weil er das Außersichseyn ist: und schlechthin *continuirlich*, weil dieß Außereinander noch ganz *abstract* ist und keinen bestimmten Unterschied in sich hat«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 7,1, s. 44f. (Jub. bd. 9, s. 70f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 26

◀ **en masse** : fr. massevis, i det hele; på én gang.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 27

◀ **en aandrigere Betragtning ... Naturens Historie** : Der sigtes formentlig til den romantiske naturfilosofi, efter hvilken naturen trindelt udfolder sig: Fra de ældste grundstoffer, metaller og jordarter over bjergarterne, der med forstenede planter og dyr som mellemtrin følges af det organiske livs mangfoldige former, til det øverste trin, hvor mennesket står, gennemskuende sammenhængen og sit eget slægtskab med helheden. Denne naturfilosofi er især udviklet af den no.-da. filosof Henrich Steffens, men findes også i andre fremstillinger. Således skriver Hegel (277,33) bl.a. i *Encyclopädie* (215,13) bd. 2: »Die Natur ist als ein System von Stufen zu betrachten, deren eine aus der andern nothwendig hervorgeht, und die nächste Wahrheit derjenigen ist, aus welcher sie resultiert: aber nicht so daß die eine aus der andern natürlich erzeugt würde, sondern in der innern, den Grund der Natur ausmachenden Idee«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 7,1, s. 32 (*Jub.* bd. 9, s. 58).

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 28

◀ **i Confiniet med** : på grænsen (overgangspunktet) til.

I trykt udgave: Bind 4 side 275 linje 30

◀ **være dialektisk i Retning af Tiden** : dvs. falde ind under tidens kategori.

I trykt udgave: Bind 4 side 276 linje 3

◀ **en Mulighed ... dennes hele Virkelighed** : Sml. Tennemanns påstande: »Die Natur ist das Princip der Veränderung und Bewegung« og »Die Veränderung ist (...) die Wirklichkeit des Möglichen« (273,14).

I trykt udgave: Bind 4 side 276 linje 13

◀ **relativt fritvirkende ... absolut fritvirkende Aarsag** : I indledningen til fremstillingen af Aristoteles skriver Tennemann om sjælen: »Sie ist eine Substanz, welche den lezten Grund ihrer Thätigkeit in sich selbst enthält, und sie kommt in dieser Rücksicht dem Urwesen am nächsten, oder vielmehr beide sind dem aufgestellten Begriffe nach ganz identisch«, *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 3, 1801, s. 110. Tennemann kritiserer herefter Aristoteles for, at når denne søger et immanent princip for bevægelsen, så tvinges han uden selv at bemærke det til det resultat, at »kein immanentes Princip der Bewegung, sondern nur ein transcendentes, das Urwesen giebt«, s. 114. Dette uddybes senere således: »Was das Verhältniß der Gottheit zur Welt betrifft, so ist Gott die erste absolute Ursache aller Bewegung in der Welt, daher auch aller Thätigkeit und alles Lebens«, s. 245 (232,7).

I trykt udgave: Bind 4 side 276 linje 16

◀ **§ 3 Det Forbigangne** : Denne paragraf synes at tage udgangspunkt i den antikke debat om fatalisme og mulighedsbegrebet i relation til udsagn om fremtiden, således som denne er fremstillet af Cicero i *De fato* (*Om skæbnen*) og *Epistulae ad familiaris* (*Breve til bekendte*) 9. bog, 4. brev. If. Cicero hævdede Chrysippos (248,12) og Diodoros (276,20), i modsætning til stoikeren Kleanthes, at sande udsagn om fortiden er nødvendige sandheder, idet fortiden er uforanderlig. Diodoros hævdede videre, at kun det er muligt, som enten er virkeligt eller faktisk vil indtræffe, dvs. at fremtiden, i lighed med fortiden, fremkommer med nødvendighed. Chrysippos hævdede mod Diodoros, at noget kan være muligt, skønt det aldrig vil indtræffe. SK kendte debatten fra fremstillingen i Leibniz's *Theodicee* (272,2) og Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 4, 1803, s. 272-275.

I trykt udgave: Bind 4 side 276 linje 18

◀ **Hvad som ... Chrysipp ... Diodor ... denne Uforanderlighed Nødvendighedens?** : Der sigtes til debatten mellem Chrysippos (248,12) og den gr. filosof Diodoros Kronos (død o. 284 f.Kr.), der var en betydelig repræsentant for den megariske skole, som lagde hovedvægten på dialektikken, som den blev udviklet af eleaterne. I omtalen af Diodoros' anskuelse (276,18) skriver Tennemann: »Was geschehen ist, kann nicht zum Ungeschehenen gemacht werden. Hier ist die Nothwendigkeit und Unveränderlichkeit so einleuchtend, daß sie niemand leugnen kann. Aber bei einigen künftigen Begebenheiten fällt sie nicht so in die Augen, und daher scheint sie gar nicht vorhanden zu seyn«, *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 2, 1799, s. 156.

I trykt udgave: Bind 4 side 276 linje 20

◀ **Det Tilkommende er ... ikke mindre nødvendigt end det Forbigangne** : Sml. Ciceros formulering af temaet i *De fato* (*Om skæbnen*), 9, 17 (276,18): »at intet sker, som ikke nødvendigvis måtte ske (...) og at det som vil være, ikke kan forandres fra sandt til falsk i højere grad end det, som er sket«, *Ciceros filosofiske skrifter* (274,27) bd. 4, 1971, s. 477.

I trykt udgave: Bind 4 side 277 linje 10

◀ **Hexeri (...)** blind Allarm : spiller på titlen på Holbergs komedie *Hexerie eller Blind Allarm* (1731), jf. *Den Danske Skue-Plads* (215,8) bd. 4.

I trykt udgave: Bind 4 side 277 linje 27

◀ **Den absolute Methode ... Hegels Opfindelse ... i Logiken** : Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof, 1801-05 privatdocent og 1806 ekstraordinær prof. i Jena, 1816-18 prof. i Heidelberg og indtil sin død prof. ved universitetet i Berlin. Hans samlede værker udkom første gang i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's Werke*), hvilket er den udgave, SK knytter an til. Med 'den absolute metode' sigtes til den særegne dialektiske metode, efter hvilken Hegel udarbejdede et videnskabeligt (filosofisk) system, hvori 'begrebet', som er fælles for såvel tanken som dens genstand, spekulativt udvikles gennem de tre vidensområder: metafysikken, som Hegel kalder 'logikken', naturfilosofien og åndsfilosofien. For Hegel afspejler den dialektiske metode den modsigelse eller ufuldkommenhed i begrebet selv, der tvinger det over i sin modsætning ('negation') og herfra videre til at 'ophæve' (252,8) denne i en ny højere enhed, hvor modsigelsen er 'forsonet' (220,30). Hegel giver en beskrivelse af sin metode bl.a. i kapitlet »Die absolute Idee« i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 5, s. 327-353 (*Jub.* bd. 5, s. 327-353). Når det siges, at Hegel anvender den absolute metode »allerede i Logiken« (278,26), så sigtes der til logikken i Hegels spekulative udformning, således som den indleder systemet med udgangspunkt i det mest umiddelbare og abstrakte begreb ('den rene væren'), men der sigtes også til den traditionelle, formale logik, som imidlertid er 'ophævet' hos Hegel (304,32).

I trykt udgave: Bind 4 side 277 linje 33

◀ **Tautologi** : udsagn, hvori prædikatet udsiger noget, der allerede er udsagt i subjektet; en indholdsløs påstand. I traditionel logik betegner en tautologi en påstand, hvis negation er selvmodsigende.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 7

◀ **med mange Tegn ... Gjæringer** : hentydning til ApG 14,3: Disciplene »blev der i lang tid og forkyndte frimodigt i tillid til Herren, som bekræftede ordet om sin nåde ved de tegn og undere, der skete ved deres hænder«. Se også Hebr 2,4.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 8

◀ **de historiske Videnskaber (...)** at Methoden ... **Ideens Concretion** : For Hegel (277,33) er den eneste videnskabelige tilgang til historien den filosofiske, idet den historiske udvikling opfattes som afspejlende en højere fornuft, 'ideens' selvudfoldelse, hvilket netop er udtrykt i filosofiens dialektiske el. absolute metode. Gennem den historiske udvikling bliver 'ideen' el. 'den absolute ånd' stadig rigere og mere konkret, det vil for Hegel sige mere sammensat. I indledningen til *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (224,16), hvor Hegel redegør for sin historiefilosofi, hedder det bl.a.: »Der Geist ist aber auf dem Theater, auf dem wir ihn betrachten, in der Weltgeschichte, in seiner concretesten Wirklichkeit«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 9, s. 21 (*Jub.* bd. 11, s. 43). SK giver i kladden (*Pap.* V B 14, s. 72-76; 41, s. 96f.) en uddybning af dette forhold mellem filosofien og det historiskes konkrete mangfoldighed.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 8

◀ **China og Persien ... de fire verdenshistoriske Monarchier** : sigter til Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (224,16), der begynder med en skildring af Kina, Indien og Persien. Den historiske udvikling er inddelt i fire perioder (»Die orientalische Welt«, »Die griechische Welt«, »Die römische Welt« og »Die germanische Welt«), der benævnes 'Reiche', jf. *Hegel's Werke* (277,33) bd. 9, s. 131ff. (*Jub.* bd. 11, s. 153ff.); derfor den følgende hentydning til Geert Westphaler. 'Grækenlands filosoffer' og 'Middelalderens tænkere' behandles i *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (225,37) bd. 1-3 i *Hegel's Werke* bd. 13-15 (*Jub.* bd. 17-19).

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 13

◀ **som den ikke var ... Geert Westphaler** : I et udkast fra 1843 til et skrift med titlen »Nytaarsgave«, som siden delvis indgik i *Forord*, har SK skrevet: »Distinctionens Tid er forbi, hiin frugtbare Idee af de 4 verdenshistoriske Monarchier nedsætter alt til berettiget Moment, hvad enten denne Idee i sin historiske Fremskriden og immanente Bevægelse overvinder alt, der reiser sig, eller den mere mindende om sin første Opfinder Geert Westphaler, med Overbevisningens Pathos assimilerer sig alt i Passiarens Forløb« (*Pap.* IV B 128). Der sigtes til 10. scene i Holbergs komedie (i én akt) *Mester Gert Westphaler eller Den meget talende Barber* (1724), hvor Gert Westphaler, der lammer sine omgivelser med lange beretninger om alle mulige emner, står over for sin udkårne, apotekerdatteren Leonora. Da hun kommer til at spørge ham om forskellen mellem en 'Reichs-Tag' (rigsdag) og en 'Kreids-Tag' (kredsdag), kaster han sig straks ud i en vidtløftig

forklaring, indbefattende den inddeling af verden i fire monarkier, der bygger på Daniels tyding af Nebukadnezars drøm i Dan 2,36-45. Jf. *Den Danske Skue-Plads* (215,8) bd. 1.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 15

◀ **mangen senere hegeliansk ... Westphalers** : I et udkast fra 1843 til »Nytaarsgave« har SK skrevet: »Saaledes har upaatvivlelig Geert selv anseet hiin Fortælling for det Bedste, og dog hvad er den i Sammenligning med den geniale Opfattelse af Verdenshistorien under den Synsmaade, at der er 4 verdenshistoriske Monarchier? Denne Idee har netop vor Tid opfattet og overalt hører man den, og stundom saaledes, at man skulde troe det kom fra Geert W.« (*Pap.* IV B 131). En af de hegelianere, der her sigtes til, er formentlig den da. jurist Carl Weis. Han skriver i afhandlingen »Om Statens historiske Udvikling« følgende: »Det er Conflicten mellem de tvende Momenter, den almindelige eller substantielle Side og den særskilte eller individuelle Side, Hegel fremstiller som det bevægende Princip i den historiske Statsudvikling, og med Hensyn til denne Conflict har han opfattet Formationerne af Statens fremadskridende Bevægelse under 4 Hovedstadier, hans saakaldte verdenshistoriske Riger, nemlig, det Orientalske, det Græske, det Romerske og det Germanske«, og han tilføjer: »Jeg skal nu paa min Viis søge at forfølge hine tvende Discretionspuncter igjennem disse Riger«, *Perseus* (219,30) nr. 2, s. 47-99; s. 54.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 16

◀ **in concreto** : lat. i det konkrete, i et bestemt, virkeligt tilfælde, modsat 'in abstracto', dvs. i almindelighed, betragtet for sig selv.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 22

◀ **allerede i Logiken (...) hvad Overgang ... kategoriske Bestemmelser** : hentyder til Hegels *Wissenschaft der Logik*, der i årene 1812-16 udkom i tre bind. Hegel søger i sin logik, der udgør den første del af systemet (277,33), at påvise, hvordan de forskellige kategorier med nødvendighed kan udledes af hinanden, fra begrebet om 'den rene væren' til begrebet om 'den absolutte idé'. Denne udvikling følger fornuftens dialektiske natur således, at kategorien 'slår om' i sin modsætning for da atter at 'ophæves' (252,8) i en højere kategori, hvor såvel modsætningen som identiteten er 'opbevaret'. Det sted, hvor en kategori 'slår om' i en anden, kaldes 'overgang', og er ikke selv anført som nogen kategori. – Udtrykket 'kategoriske' betyder 'ubetingede, afgørende', men her tillige 'kategoriale'. – SK har i en optegnelse noteret: »Overgangs-Categorie har Hegel aldrig retfærdiggjort. Det kunde være af Vigtighed at sammenligne dermed den aristoteliske Lære om $\chi\lambda\eta\sigma\iota\varsigma$ « (*Pap.* IV C 80). – $\chi\lambda\eta\sigma\iota\varsigma$ (273,16).

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 26

◀ **havde ladet sig besvare** : kunne have ladet sig besvare (uden at blive det).

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 26

◀ **Det egentlige Historiske (...) har (...) Virkeligheden** : dvs. er noget faktisk, er sket, har fundet sted.

I trykt udgave: Bind 4 side 278 linje 5

◀ **tage (...) hen** : borttage, berøve.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 4

◀ **discrimen** : lat. forskel; vendepunkt, udslag, afgørende vanskelighed.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 6

◀ **En Manifestations Theori istedenfor Constructionen ... Manifestation** : SK har i marginen til denne passage i kladden (*Pap.* V B 15,7) skrevet: »thi naar man i næste Øieblik tager Ordet fra Manifestationen – ell. mener, at Manifestationen selv skeer med Nødvendighed, saa er man dog construerende«. – Med 'manifestationen' sigtes formentlig til den teori, at Gud (ånden, fornuften) åbenbarer sig i den historiske, konkrete virkelighed. Hegel (277,33) beskriver således fx i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1,2, i *Hegel's Werke* bd. 4, s. 200f. (*Jub.* bd. 4, s. 678f.), virkeligheden som 'åndens' manifestation, mens den sene Schelling taler om gerningen som viljens manifestation i almindelighed, og om den skabte verden som Guds skaberviljes manifestation, jf. fx H.E.G. Paulus *Die endlich offenbar gewordene positive Philosophie der Offenbarung*, Darmstadt 1843, s. 611. – Med 'konstruktionen' sigtes der i den ty. idealisme ofte til Kants påstand om, at forstanden spontant konstruerer forestillingerne i overensstemmelse med sine egne kategorier. Erfaringens sansemateriale bliver rekonstrueret eller struktureret til bestemte objekter. For Schelling består konstruktion i den proces at aflede den individuelle enhed af et formalt princip, hvorved det universelle er konstrueret, dvs. forstået i det specielle. Jf. fx Schellings *Vorlesungen über die Methode des academischen Studiums*, 3. udg., Stuttgart og Tübingen 1830 [1803], ktl. 764, s. 92: »Die Darstellung des

Allgemeinen und Besondern in der Einheit, heißt überhaupt Construction«. Begrebet spiller også en betydelig rolle for F.C. Sibbern, der i sin *Logik som Tænkelære* (275,13) § 20 behandler denne tænkningens akt: Først »under denne *eftergjørende Construction* eller *genetiske Fremstilling* fatte og indsee vi Sammenhængen, eller Maaden, hvorpaa alle Enkeltheder ere forenede, tilfulde«, s. 65. Når der imidlertid sigtes til konstruktionsprincippet i historien, gælder adressen især Hegel, der udtrykkeligt påberåber sig det i sin historiefilosofi. I indledningen til *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (224,16) hedder det således: »Das Allgemeine ist (...), daß die Philosophie der Geschichte nichts Anderes, als die denkende Betrachtung derselben bedeutet (...) Diese Berufung auf das Denken kann aber deswegen hier als ungenügend erscheinen, weil in der Geschichte das Denken dem Gegebenen und Seyenden untergeordnet ist, (...) der Philosophie im Gegentheil aber eigene Gedanken zugeschrieben werden, welche die Speculation aus sich (...) hervorbringe. Gehe sie mit solchen an die Geschichte, so behandle sie sie wie ein Material, lasse sie nicht wie sie ist, sondern richte sie nach dem Gedanken ein, construire sie daher, wie man sagt, a priori. Da die Geschichte nun aber bloß aufzufassen hat, was ist und gewesen ist, (...) so scheint mit diesem Treiben das Geschäft der Philosophie in Widerspruch zu stehen, und dieser Widerspruch und der daraus für die Speculation entspringende Vorwurf soll hier (...) widerlegt werden«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 9, s. 12 (*Jub.* bd. 11, s. 34).

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 11

◀ **skuffer** : bedrager.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 12

◀ **Skulde det Forbigangne blive nødvendigt** : dvs. blive forstået som værende sket med nødvendighed.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 21

◀ **En Viden af det Nærværende ... (Boethius)** : Anicius Manlius Iorquatus Severinus Boethius (480-524), rom. adelsmand og filosof, der mistænkt for højforræderi blev fængslet og henrettet; i fængslet skrev han det berømte værk *De consolatione philosophiae* (Filosofiens trøst). Den anførte passage er en næsten ordret oversættelse af dette værks 5. bog, prosa 4, hvor det hedder: »Nam sicut scientia praesentium rerum nihil his, quae fiunt, ita praescientia futurorum nihil his, quae ventura sunt necessitatis importat« (lat. »Thi ligesom viden om de nærværende ting ikke giver nogen nødvendighed til det, der sker, således heller ikke forudviden om det tilkommende til det, der skal ske«), *De consolatione philosophiae libri quinque*, Erlau 1758, ktl. 431, s. 127. SK har i kladden noteret passagen på latin (jf. *Pap.* V B 15,8) og har tidligere i *Pap.* IV C 62 omtalt dette sted, idet han har tilføjet: »senere benyttet af Leibnitz«. Med Leibniz (247,31) sigtes der til § 406 i *Theodicee*, s. 624f.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 25

◀ **Den, der opfatter ... Historico-philosophus ... (Daub)** : Karl Daub (1765-1836), ty. teolog og fra 1795 prof. i Heidelberg. Han var tidligt præget af Kant, siden af Schelling, men blev senere stærkt påvirket af Hegel (277,33). At historikeren er en »baglænds Prophet«, erklærer Daub i sin afhandling »Die Form der christlichen Dogmen- und Kirchen-Historie«, hvor det hedder: »Der Act des Nachschauens ist eben sowohl, wie der des Vorausschauens ein *Divinations-Act*; und heisst's vom *Propheten*, er sei der Historiker des im *Dereinst* – so heisst's gleich gut, wo nicht besser, vom *Historiker*, er sei der Prophet des im *Ehemals* – Geschichtlichen«, *Zeitschrift für spekulative Theologie*, udg. af B. Bauer, 1. bd, 1. hæfte, Berlin 1836, ktl. 354, s. 1. Det lat. udtryk 'historico-philosophus' betyder 'historiker-filosoffen'.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 29

◀ **Leibnitz - de mulige Verdener** : Leibniz (247,31) lærer, at der i Guds bevidsthed findes uendelig mange mulige verdener, og at Gud skabte den virkelige verden ved at vælge den bedste af dem. En mulig verden angiver, hvordan verden, indbefattet hele historiens forløb, logisk set kan udfolde sig, jf. *Theodicee* § 8 og § 406-416, som SK henviser til i *Pap.* IV C 31 og C 40. Et sagforhold er ud fra Leibniz' begreber umuligt, hvis man ved hjælp af gyldige logiske (dvs. syllogistiske) slutninger kun kan udlede en absurditet.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 33

◀ **nam necessarium ... necesse est** : lat. »det nødvendige må nødvendigvis gå forud for sig selv«. Kilden ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 4 side 279 linje 33

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 3

◀ **Plato - Aristoteles** : Der sigtes til Platons (221,2) og Aristoteles' (216,8) tale om, at filosofien begynder med 'forundring', ikke 'beundring'. I en optegnelse fra 1841 skriver SK: »Det er et positivt Udgangspunkt for Philosophien, naar Aristoteles mener, at Philosophien begynder med Forundring, ikke som i vor Tid med Tvivl« (Pap. III A 107). I en note til optegnelsen citerer SK fra 1. bog, kap. 2, af Aristoteles' *Metafysik* (982b 12f.): »δια γαρ το θαυμάζειν οι ανθρωποι και νυν και το πρωτον ηρξαντο φιλοσοφειν« (»netop fordi de undrer sig, er menneskene både nu og fra først af begyndt at filosofere«), og fra Platons dialog *Theaitetos* 155d: »μαλα γαρ φιλοσοφον τουτο το παθος, το θαυμάζειν. ου γαρ αλλη αρχη φιλοσοφιας η αυτη« (»For det at undre sig er noget i høj Grad ejendommeligt for en filosofisk natur; ja, det er i Virkeligheden selve Begyndelsen til Filosofi« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 6, s. 111)). Som sin kilde anfører SK: K. Fr. Hermann *Geschichte und System der Platonischen Philosophie* bd. 1, Heidelberg 1839, ktl. 576, s. 275, note 5, hvor de to citater er anført. Det skal formentlig virke overraskende, når der tales om 'beundring' i stedet for 'forundring'. I Schellings forelæsninger over åbenbaringsfilosofi, som SK overværede i Berlin 1841/42, anslås temaet med sætningen »*Initium philosophiae est admiratio*«, og i en uddybende forklaring citeres passagerne fra Platon og Aristoteles, idet forskellen på udtrykkene 'forundring' og 'forbavselse' diskuteres i forhold til udtrykket 'beundring'. Jf. *Die endlich offenbar gewordene positive Philosophie der Offenbarung*, udg. af H.E.G. Paulus, Darmstadt 1843, s. 450 og s. 183. I et udkast til *Johannes Climacus eller De omnibus dubitandum est* (Pap. IV B 13,23) har SK tidligere, med henblik på 2. del, artikel 53 i Descartes' (282,28) *Tractatus de passionibus animæ* (1649), skrevet: »Cartesius lærer, at Forundring (admiratio) er den eneste Sjæls Lidenskab, der ingen Modsætning har – derfor seer man hvor rigtigt det er at gjøre den til Udgangspunkt for al Philosophie«. De centrale udtryk i de anførte kilder, nemlig det gr. θαυμάζειν (thaumázein) og det lat. 'admiratio', kan betyde såvel 'beundring' som 'forundring', omend det sidste er det mest nærliggende. Der kan i fremhævelsen af 'beundring' være tale om en påvirkning fra Fr. v. Baader (280,8), der hævder, at 'beundringen' er det egentlige princip og medium for åndens (og dermed religiøsitetens) liv. Han skriver således: »jeder Geist lebt nur im und vom Bewundern, Anbeten, und durch, (sich unterwerfend dem Bewundernden und Angebeteten) Verherrlichen, Ausbreiten und Fortpflanzen (Darstellen) desselben«, *Fermenta Cognitionis* hæfte 1-5, Berlin 1822-24, ktl. 394; hæfte 1, 17, s. 39.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 7

◀ **at hvis dette ikke var skeet ... (Baader)** : Franz von Baader (1765-1841), ty. filosof og teolog, prof. i München fra 1826. Han søgte i sin religiøse filosofi, der var præget af Schelling samt den jødiske og kristelige mystik, at påvise, at den sande filosofi kun finder sit fundament i den katolske tro. SK ejede en lang række af Baaders værker, jf. ktl. 391-418. Passagen, der henvises til, er ikke fundet hos Baader. Den synes at være en variant af den fr. forfatter François Voltaires berømte sætning: »Eksisterede der ingen Gud, måtte man opfinde ham«, *Epîtres* 96, »A l'Auteur du Livre des Trois Imposteurs« 1,22.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 8

◀ **Methode** : det gr. ord 'methodos' betyder egl. vej til el. gang efter noget (især i videnskaben). I den hegelske filosofi angiver metoden også en bestemt udviklingsgang.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 12

◀ **teleologisk** : formålsbestemt.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 13

◀ **in pausa** : lat. foran et ophold; i forventning. Udtrykket benyttes i den hebraiske grammatik, hvor et større ophold mellem ordene (angivet ved en distinktiv accent) kaldes pausa. Jf. J.C. Lindberg *Hebraisk Grammatik*, 2. udg., Kbh. 1828 [1822], s. 13.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 14

◀ **τελος** : gr. (télos) formål, endemål.

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 15

◀ **Immanentsens Fremskriden** : Her tænkes på den hegelske logik, hvor begrebet bevæger sig i kraft af de indre modsigelser og således ikke er drevet af nogen udefra kommende kraft. Resultatet af denne dialektiske udvikling er virkeliggørelsen af det, der allerede ved begyndelsen forelå som mulighed. Jf. fx Hegels *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1: I filosofien er »das Vorwärtsschreiten (...) ein Rückwärtsgehen und Begründen (...) durch welches erst sich ergebe, daß das, womit angefangen wurde, nicht bloß ein willkürlich Angenommenes, sondern in der That Theils das *Wahre*, Theils das *erste Wahre* sey (...). So wird das Bewußtseyn auf seinem Wege von der Unmittelbarkeit aus, mit der es anfängt, zum absoluten Wissen, als seiner innersten *Wahrheit*, zurückgeführt (...). Das Wesentliche für die Wissenschaft ist nicht so sehr, daß ein rein Unmittelbares der Anfang sey, sondern daß das Ganze derselben ein Kreislauf in sich selbst ist, worin das Erste auch das Letzte, und das Letzte auch das Erste wird«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 3, s. 64f. (*Jub.* bd. 4, s. 74f.).

I trykt udgave: Bind 4 side 280 linje 17

◀ **ophæver** : 252,8.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 1

◀ **Troen troer ... ikke seer** : sigter til Hebr 11,1: »Tro er fast tillid til det, der håbes på, overbevisning om det, der ikke ses«.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 6

◀ **den græske Skepsis** : 244,3.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 18

◀ **den hegelske Tvivlen om Alt** : I Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (225,37) bd. 2 hedder det: »Es ist Verwirrung, mit der die Philosophie überhaupt anfangen muß, und die sie für sich hervorbringt; man muß an allem zweifeln, man muß alle Voraussetzungen aufgeben, um es als durch den Begriff Erzeugtes wieder zu erhalten«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 14, s. 69 (Jub. bd. 18, s. 69). Den filosofiske fordring om at tvivle om alt (lat. 'de omnibus dubitandum est') stammer fra Descartes (282,28), der i overskriften til 1. del, § 1, af *Principia philosophiae* (1644, Filosofiens principper) skriver: »Veritatem inquirenti, semel in vita de omnibus, quantum fieri potest, esse dubitandum« (»Den, som søger sandheden, bør én gang i sit liv tvivle om, så vidt muligt, alting«). Sætningen, som SK analyserer i *Johannes Climacus eller De omnibus dubitandum est* (Pap. IV B 1), var hyppigt anført og diskuteret i den da. hegelianisme. Således fx i H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Cours paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1835, hvor det erklæres: »Valgsproget hedder nu: *Tvivl* er Begyndelse til Viisdom«, modsat tidligere, hvor man fulgte talemåden 'gudsfrygt er begyndelsen til visdom'. Martensen fremhæver, at tvivlen som princip i den metodiske videnskab, dvs. den hegelske filosofi, ikke må forveksles med en blot negativ skepsis: »Fordringen: 'de omnibus dubitandum est' er ikke saa let opfyldt, som den er udtalt, thi der fordres ingen endelig *Tvivl*, ikke den populære *Tvivl* om Dette eller Hiint, hvorved man altid reserverer sig Noget, der ikke inddrages i *Tvivlen*. (...) Videnskaben fordrer (...) den absolute, den uendelige *Tvivl*. Derfor maatte ethvert af de forskjellige Systemer, der filosoferede i denne Retning, begynde den hele Philosophie forfra, thi det viste sig altid, at det foregaaende System havde ladet en Forudsætning staae, der ikke var indgaaet i *Tvivlen*, og at denne var den uberettigede Begyndelse, hvorfra der var gaaet ud«, *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836, s. 515-528; s. 518 og s. 519f. Diskussionen om den filosofiske tvivls karakter og om, hvorvidt det filosofiske system skal bero på 'gudsfrygt' eller 'tvivl', føres også hos sognepræst W.H. Rothe i *Læren om Treenighed og Forsoning. Et speculativt Forsøg*, Kbh. 1836, ktl. 746, s. 516-518, hvor gudsfrygten betones, og i J.L. Heibergs anmeldelse heraf, hvor det fremhæves, at de to principper ikke er uforenelige, jf. *Perseus* (219,30) nr. 1, s. 35. F.C. Sibbern anmeldte Heibergs *Perseus* i en række artikler, hvori han gav en omfattende kritik af hegelianismens grundpåstande, bl.a. den, at et filosofisk system må begynde med tvivl: »Men en blot og bar *Tvivlen* kan ei danne nogen saadan Begynden; thi om en saadan blot og bar *Tvivl*, som kun er *Tvivl* og intet Andet, kan man sige: af Intet kommer Intet. Det maa være en rig og fyldig *Tvivl*, hvormed der skal begyndes (...). *Tvivlen* er (...) kun et Moment i hiin den speculative Idees Indgriben; den forudsætter da netop Anerkjendelsen, og begge tilsammen – altsaa i det religiøse Gebeet Tro og *Tvivl* tillige – gaae her i Eet. (...) Denne i Relation til sin Modsætning sig sættende reelle *Tvivl* er nu ingen egentlig *Tvivl*, men er netop Debatten, Discussionen«, *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 346f.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 21

◀ **retirerende** : tagende el. trækkende (sig) tilbage. På en løs lap (Pap. IV B 13,21), der rummer et udkast til *Johannes Climacus eller De omnibus dubitandum est*, har SK modstillet »den retirerende *Tvivl*«, der er udtrykt ved *εποχή* (281,26), med »den inquirerende *Tvivl*«, dvs. den undersøgende. Hvor den første form trækker sig tilbage fra alle dogmatiske påstande, således at tvivlen bliver absolut og resultatet negativt, dér betegner den anden form blot en metode, der har positivt resultat.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 25

◀ **εποχή** : gr. (epochē) tilbageholdenhed, dét at opsætte sin dom. Udtrykket, der er knyttet til den skeptiske filosofi, karakteriserer den skeptiske tvivl, som ender med at holde eller trække sig tilbage fra enhver dogmatisk påstand. Det benyttes således af Sextus Empiricus (244,6), jf. fx *Hyp. Pyr.* 1. bog, 30; i *Sexti Empirici opera*, s. 9, samt i kapitlet om skeptikeren Pyrrhon i Diogenes Laertios' filosofihistorie, 9. bog, kap. 11, fx afsnittene 61, 70 og 76, jf. *Diogen Laertses filosofiske Historie* (220,12) bd. 1, s. 428, s. 432 og s. 435, hvor det oversættes med »Bifalds Tilbagehold«.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 26

◀ **nægte Bifald** : dvs. nægte samtykke, undlade at bekræfte. Der sigtes med udtrykket til 9. bog, kap. 11

(om skeptikeren Pyrrhon), afsnit 107, hos Diogenes Laertios, hvor det hedder: »Maalet, hvortil Skeptikerne sigte, er (...) Bifalds Tilbagehold, der har Sinds Rolighed i Følge med sig, ligesom Legemet har Skyggen; Thi af Ting, som vi raade over, vælge vi heller ikke den ene, og skye den anden; Ting derimod, som vi ej have Raadighed over, men som ere nødvendige, kunne vi ikke undflye, saasom at hungre, tørste, fryse; Disse lade sig ej af Fornuften bortfjerne«, *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (220,12) bd. 1, s. 448.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 27

◀ **μετριοπαθειν** : gr. (metriopatheîn) at kunne lide el. lade sig påvirke med mådehold. Udtrykket benyttes af Sextus Empiricus i *Hyp. Pyr.* 1. bog, 30; i *Sexti Empirici opera* (244,6), s. 9. If. skeptikerne er 'det at kunne lide eller lade sig påvirke med mådehold' en følge af, at »nægte Bifald«. Jf. den foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 27

◀ **Den græske Skeptiker ... Slutningen, jeg gjør** : Jf. fx *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (220,12) 9. bog, kap. 11, afsnit 103, hvor den skeptiske opfattelse udtrykkes således: »Om Følelser, vi, som Mennesker, have, erklære vi os; at det er Dag, at vi leve, og meget Andet, som synes os i Livet, dette skjønne vi; men hvad Dogmatikerne paastaae, og sige sig at have begrebet med Fornuften, derom som om noget forborgent, holde vi os fra at dømme; Følelserne allene kjende vi; Thi at vi see, dette tilstaae vi, ligesom Andre, og at vi tænke, det vide vi; Men hvorledes vi see, eller hvorledes vi tænke, det vide vi ikke; At det eller det er hvidt, sige vi, for at yttre vor Tanke, men paastaae ikke, at det og virkeligen er saaledes«, bd. 1, s. 446. Jf. også Sextus Empiricus *Hyp. Pyr.* 1. bog, 19f. I Tennemann *Geschichte der Philosophie* (216,8) bd. 5, 1805, s. 314ff., fremstilles Sextus Empiricus' (244,6) tilsvarende erkendelsesteori, og i samme værk, bd. 4, 1803, s. 341f., opregnes et lignende resultat af Karneades' (248,12) skepsis.

I trykt udgave: Bind 4 side 281 linje 33

◀ **Dersom saaledes ... Gjenstand** : Jf. *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (220,12) 9. bog, kap. 11, afsnit 107f., hvor dogmatikernes kritik af skeptikerens syn på erkendelsen fremstilles: »Imod dette Princip til at kjende Sandheden erindre Dogmatikerne, at, naar gandske forskellige Forestillinger tilbringes os af Sandsnings-Tingen, saasom af Taarnet enten om rund eller fiirkantet Figur, saa kan Skeptikeren, om han ikke foretrækker den ene for den anden, ej foretage sig nogen Handling, og, om han retter sig efter een af dem, ej tillægge Sandsnings-Tingene Ligevægt imod hinanden. Dertil svare Skeptikerne: Naar Forestillingerne, som komme til os, ere forskellige, saa maa vi sige, at enhver af dem er Synelse, og at vi derfor holde os til dem, fordi de synes os saadanne«, bd. 1, s. 448. Jf. også Sextus Empiricus *Hyp. Pyr.* (244,6) 1. bog, 119. Sml. Poul Martin Møllers fremstilling af Aristoteles' bestemmelse af forholdet mellem forestilling, sætning og væren (282,27).

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 1

◀ **in suspenso** : lat. i svævende tilstand, med uafgjort sag; i uvished.

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 5

◀ **φιλοσοφία ... σκεπτικη** : gr. (philosophía zētētikē, aporētikē, skeptikē) udforskende, spørgende, reflekterende filosofi. Allerede Sextus Empiricus (244,6) tillægger den skeptiske filosofi disse tre prædikater, jf. *Hyp. Pyr.* 1. bog, 7; i *Sexti Empirici opera* (244,6), s. 2. Jf. også *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (220,12) 9. bog, kap. 11, afsnit 69f., hvor det om skeptikerne hedder: »Disse bleve alle kaldte Pyrrhonier af deres Lærer, Tvivlere, Betragtere, Bifalds-Tilbageholdere, Søgere deraf, at de havde ligesom et Slags Mening; Og deres Filosofi den *Søgende* [ζητητική], af det, de altid søgte efter Sandheden, den *Betragtende* [σκεπτική], fordi de altid betragtede og aldrig fandt, den *Tilbageholdende* [εφεκτική (283,30)], af deres Sindsstemning efter Søgelsen, nemlig Bifalds Tilbagehold, den *Tvivlende* [ἀπορητική], fordi de endog selv tvivlede om deres egen Mening, den *Pyrrhoniske* af Pyrrhon«, bd. 1, s. 432.

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 7

◀ **θετικως** : gr. (thetikōs) positivt, bekræftende; ubetinget. Udtrykket benyttes i *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (220,12) 9. bog, kap. 11, afsnit 74f., hvor der gives en karakteristik af den skeptiske selvforståelse: »Ved Talemaaden: *Vi fastsætte intet med Bestemthed*, gives altsaa den Sindsforfatning tilkjende, der ikke holder sig til nogen af Siderne; Ligeledes forholder det sig med det Udtryk: *Ikke Meere*, og med det: *Enhver Grund har en Modgrund*, og med andre lignende. Udtrykket: *Ikke Meere* bruges og bekræftende [θετικως]; som naar nogle Ting ligne hinanden, f. Ex. Sørøvernen er ikke mere ondskabsfuld end Løgneren; Af Skeptikerne tages det derimod ikke bekræftende, men nægtende, saasom af den, der igjendriver og siger: *Skylla har ikke meere været til end Chimæra*«, bd. 1, s. 434f. (220,12). Jf. også Sextus Empiricus *Hyp. Pyr.* 1. bog, 14f., i *Sexti Empirici opera* (244,6), s. 4.

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 11

◀ **τελος δε ... απαραξια** : gr. »Målet for skeptikerne er tilbageholdenhed (distance), og dens medfølgende skygge, uforstyrreligheden«.

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 12

◀ **Diog. L. ... § 107** : *Diogenis Laertii de vitis philosophorum, libri X*, bd. 1-2, stereotyp udg., Leipzig 1833, ktl. 1109, 9. bog, 7. kap., afsnit 107.

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 13

◀ **At den umiddelbare Sandsning ... Plato og Aristoteles** : Af renskriften til *PS (Pap. bd. V B 40,14)* fremgår det, at SK her tænker på Platons (221,2) dialog *Theaitetos* 195d, hvor Sokrates siger: »Jeg ikke blot ærgrer mig, men er ogsaa bange for, hvad Svar jeg skal hitte paa, hvis en spørger mig saaledes: 'Hør Sokrates, har du altsaa fundet ud af, at den falske Mening hverken findes i Sansefornemmelserne og deres indbyrdes Forhold eller i Tankerne, men i Sammenknytningen mellem Sansning og Tænkning?' Og dertil vil jeg svare ja og ordentlig gøre mig til af, at vi har gjort en herlig Opdagelse« (*Platons Skrifter* bd. 6, s. 167). Endvidere tænkes på Aristoteles (216,8) i Poul Martin Møllers fremstilling i »Udkast til Forelæsninger over den ældre Philosophies Historie«, hvor det hedder: »Ordenes rigtige Forbindelse gjør Aristoteles til Gjenstand for sin Undersøgelse, fordi den enkelte Forestilling ikke er sand eller falsk, men kun Forestillingernes Forbindelse i Sætninger. Forestillinger ere Resultater af de Indtryk, lignende Ting have gjort paa Mennesket (Gjedefyrde. Menneske. Det Hvide); men det Sande og Falske fremkommer først, naar Mennesket forbinder saadanne Forestillinger med Begrebet om Væren eller ikke-Væren«, *Efterladte Skrifter* (225,32) bd. 2, 1842, s. 470. Poul Martin Møllers fremstilling synes at bygge på *De interpretatione* 16a 9-18 (kap. 1).

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 27

◀ **Senere Cartesius ... at gjøre Slutninger** : Cartesius er det lat. navn for René Descartes (1596-1650), fr. filosof, matematiker og naturforsker. Han brød med en lang tradition, der ville redegøre for virkeligheden ud fra metafysiske præmisses, og spurgte i stedet om mulighederne for en sikker menneskelig erkendelse. Ved at gøre erkendelsesteorien til den afgørende filosofiske disciplin grundlagde han den moderne filosofi. Der sigtes her til 1. del af *Principia philosophiae* (Filosofiens principper, 1641), hvor det i § 31 understreges, at skønt Gud ingen bedrager er, tager mennesket ofte fejl, omend disse fejlslutninger ikke er knyttet til forstanden, men til viljen. I forlængelse heraf påpeges i § 42 det forunderlige i, at mennesket overhovedet tager fejl, når ingen vil det, men grunden hertil er, at selv om ingen vil det, så sker det ofte, at man af iver tager fejl. I kladden til *PS* henviser SK især til disse to steder i *Principia philosophiae*.

I trykt udgave: Bind 4 side 282 linje 28

◀ **Jacobi** : Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819), ty. filosof, først købmand, senere embedsmand. Stærkt præget af vennen J.G. Hamann (257,12) førte han en omfattende diskussion med sine samtidige (I. Kant, J.G. Fichte, F.W.J. Schelling, M. Mendelssohn) og udviklede en egen 'livsfilosofi', som stiller begreberne følelse og tro i midtpunkt. Om forskellen mellem grund og årsag skriver Jacobi i *Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn*, at »der Begriff von Ursache, in so fern er sich von dem Begriffe des Grundes unterscheidet, ein *Erfahrungsbegriff* ist, den wir dem Bewußtseyn unserer Causalität und Passivität zu verdanken haben, und der sich eben so wenig aus dem bloß idealischen Begriffe des Grundes herleiten, als in denselben auflösen läßt (...). So heißt der Satz des Grundes: *Alle Abhängige ist von Etwas abhängig*: Der Satz der Ursache: alles was *gethan* wird, muß *durch Etwas* gethan werden«, *Friedrich Heinrich Jacobi's Werke* bd. 1-6 (i 8 bd.), Leipzig 1812-25, ktl. 1722-1728 (forkortet *Jacobi's Werke*); bd. 4,2, 1819, s. 145.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 8

◀ **prædicere** : udsige; tillægge som egenskab ved.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 11

◀ **approximationsviis** : tilnærmelsesvis.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 15

◀ **dis-putare** : lat. tale, påstå, diskutere. Forstavelsen 'dis' synes her at være benyttet i dens gr. betydning: dobbelt, tve-, hvorved ordet dis-putare kommer til at betyde tve-dømme, da det lat. ord putare betyder: dømme, bedømme, mene. – Hvad angår tvivl forstået som tvesindethed, jf. *Pap. IV B 13,2*: »dubito (duo). zweifeln (zwei) / tvivle (tve) / σκεπτείν [skeptéin]«.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 16

◀ **gaaet til Grunde** : 244,18.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 17

◀ **Den egne Tilvær** : ens egen eksistens.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 23

◀ **Accomodation** er: tillempelse el. føjelighed efter omstændighederne.

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 27

◀ **φιλοσοφία εφεκτική** : gr. (philosophía ephēktikē) en filosofi, som er tilbageholdende med hensyn til at drage slutninger. Altså en filosofi, hvis princip er 'epochē' (281,25). Ved siden af tre andre (282,7) er dette et prædikat, som tillægges den skeptiske filosofi, jf. Sextus Empiricus *Hyp. Pyr.* 1. bog, 7, i *Sexti Empirici opera* (244,6), s. 2. Jf. også *Diogen Laërtses filosofiske Historie* (220,12) 9. bog, kap. 11, afsnit 69f. (282,7).

I trykt udgave: Bind 4 side 283 linje 30

◀ **in suspenso** : lat. i svævende tilstand, med uafgjort sag; i uvished.

I trykt udgave: Bind 4 side 284 linje 12

◀ **skuffes** : lade sig bedrage.

I trykt udgave: Bind 4 side 285 linje 5

◀ **vort Digt** : jf. 2. kap.

I trykt udgave: Bind 4 side 285 linje 10

◀ **eminent** : ophøjet, fortrinlig.

I trykt udgave: Bind 4 side 285 linje 22

◀ **Det Ord Modsigelse ... og Modsigelsen ind** : If. Hegel (277,33) er 'modsigelsen' den magt, som frembringer og forklarer 'bevægelsen' såvel i tænkningen som i væren. Hegel skriver således i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1,2, at 'modsigelsen' er »das Negative in seiner wesenhaften Bestimmung, das Princip aller Selbstbewegung«, mens det om 'bevægelsen' gælder: »Es bewegt sich etwas nur, nicht indem es in diesem Jetzt hier ist, und in einem anderen Jetzt dort, sondern indem es in einem und demselben Jetzt hier und nicht hier, indem es in diesem Hier zugleich ist und nicht ist. Man muß den alten Dialektikern die Widersprüche zugeben, die sie in der Bewegung aufzeigen, aber daraus folgt nicht, daß darum die Bewegung nicht ist, sondern vielmehr, daß die Bewegung der *daseyende* Widerspruch selbst ist«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 4, s. 69.

I trykt udgave: Bind 4 side 285 linje 25

◀ **nisus** : lat. stræben, trang. Hos Hegel (277,33) betegner udtrykket den drift el. kraft, hvormed 'bevægelsen' i såvel tænkningen og væren frembringes, idet begge konstitueres ved modsigelser. Således skriver han i *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1,2 i fortsættelse af det ovenfor anførte citat (285,25): »Ebenso ist die innere, die eigentliche Selbstbewegung, *der Trieb* überhaupt, (Appetit oder Nisus der Monade, die Entelechie des absolut einfachen Wesens) nichts Anderes, als daß Etwas *in sich selbst, und der Mangel, das Negative seiner selbst*, in einer und derselben Rücksicht ist. Die abstrakte Identität mit sich ist noch keine Lebendigkeit, sondern daß das Positive an sich selbst die Negativität ist, dadurch geht es außer sich und setzt sich in Veränderung. Etwas ist also lebendig, nur insofern es den Widerspruch in sich enthält, und zwar diese Kraft ist, den Widerspruch in sich zu fassen und auszuhalten«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 4, s. 69 (*Jub.* bd. 4, s. 547). Jf. også indledningen til *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (224,16), i *Hegel's Werke* bd. 9, s. 70f. (*Jub.* bd. 11, s. 92f.). Efter Hegels opfattelse fremgår tilblivelsen således med nødvendighed af modsigelsen, dvs. af driften til at overvinde denne.

I trykt udgave: Bind 4 side 285 linje 28

◀ **cfr. det Foregaaende** : dvs. begyndelsen af »Tillæg«, SKS 4, 285. Jf. også § 4 i »Mellemspil«, SKS 4, 280.

I trykt udgave: Bind 4 side 286 linje 11

◀ **flektere** s: i grammatik at bøje et ord, især ved at ændre dets rod.

I trykt udgave: Bind 4 side 286 linje 14

◀ **relativt nødvendige** : Hegel (277,33) skelner i *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (245,4) bd. 2 mellem den 'ydre', 'indre' og 'absolutte' (el. 'reale') nødvendighed. Den første kaldes også 'relativ' el. 'zufällige Nothwendigkeit' (s. 20) og karakteriseres (s. 20f.) som følgende: »Wenn eine Wirkung abhängig ist

von Ursachen, so ist sie nothwendig, wenn diese oder jene Umstände concurrieren, so muß dieses oder jenes herauskommen. Allein (...) sind die Umstände solche, die seyn können oder auch nicht, so ist die Nothwendigkeit *relativ*, verhält sich so zu den Umständen, die den Anfang machen (...) und zufällig sind«, *Hegel's Werke* bd. 12, s. 20-27 (*Jub.* bd. 16, s. 20-27). Begrebet forekommer også i A.P. Adlers gennemgang af modalkategoriene i *Populære Foredrag over Hegels objective Logik* (220,30), jf. § 30 »Real Virkelighed (∴: relativ Nødvendighed) – Real Mulighed (∴: relativ Nødvendighed) – Absolut Nødvendighed«, s. 166-169.

I trykt udgave: Bind 4 side 286 linje 27

◀ **vor sidste Samtale (Cap. IV)** : dvs. den afsluttende diskussion i 4. kap., *SKS* 4, 267-271, især 270.

I trykt udgave: Bind 4 side 287 linje 21

◀ **Sorites** : 248,12.

I trykt udgave: Bind 4 side 288 linje 20

◀ **coup de mains** : fr. slag med hånden; en dristig el. overrumplende handling, kup.

I trykt udgave: Bind 4 side 288 linje 20

◀ **confinium** : lat. grænse, grænseområde. Udtrykket er hentet fra en terminologi knyttet til karakterskalaen ved visse af universitetets fakulteter, bl.a. det teologiske. Confinium var her grænseområdet mellem 1. karakter (laud: laudabilis, lat. rosværdig) og 2. karakter (haud: haud illaudabilis, lat. ikke urosværdig). Ved sammentælling af karaktererne for de skriftlige prøver kunne den samlede karakter midlertidigt placeres i 'confinium', for så at blive hævet eller sænket ved mundtlig eksamen.

I trykt udgave: Bind 4 side 288 linje 26

◀ **pratende** : snakkende, sludrende.

I trykt udgave: Bind 4 side 288 linje 26

◀ **den ægte Speculations kummerlige Hemmelighed** : 219,12.

I trykt udgave: Bind 4 side 288 linje 30

◀ **medierer** : 220,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 288 linje 32

◀ **det Positive** : 219,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 1

◀ **hvad Oldtiden ... Lidenskab** : Der sigtes formentlig til Sokrates (218,12), der over for sofisternes relative anskuelser satte en absolut idealitet. Han skelnede mellem, hvad han vidste, og hvad han ikke vidste, mellem det forståelige og det ikke forståelige, jf. fx Platon *Sokrates' Forsvarstale* 21d, hvor Sokrates efter at have talt med en tilsyneladende vis mand siger: »Det turde være sandsynligt, at ingen af os virkelig har nogen værdifuld Viden; men han tror, han har det, jeg har det heller ikke, men det er jeg klar over. Fremfor denne Mand har jeg vel da det lille Forspring i Visdom, at jeg ikke bilder mig ind at besidde en Visdom, som jeg i Virkeligheden ikke har« (*Platons Skrifter* (221,2) bd. 1, s. 270). Dette særegne ved Sokrates blev fremhævet af J.G. Hamann (257,12), der i den anden fortale til skriftet *Sokratische Denkwürdigkeiten* (1759) siger: »Sokrates war, meine Herren, kein gemeiner Kunstrichter. Er unterschied in den Schriften des Heraklitus dasjenige, was er nicht verstand, von dem, was er darin verstand, und that eine sehr billige und bescheidene Vermuthung von dem Verständlichen auf das Unverständliche«, *Hamann's Schriften* (257,12) bd. 2, 1821, s. 12. – At man i oldtiden har talt om »det Positive« (219,30) som »Distinctionens Lidenskab« eller har forbundet dette med Sokrates (219,5), har ikke kunnet dokumenteres.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 2

◀ **Modsætninger vise sig nu ... stilles sammen** : jf. det lat. bevingede ord 'opposita juxta se posita magis illucescunt', dvs. modsatte ting bliver tydeligere, når de stilles ved siden af hinanden.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 3

◀ **spatium** : lat. tidsrum.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 5

◀ **algebraisk** : i bogstavregning; med bogstavbetegnelse, dvs. stærkt forkortet i indhold og udtryk; principielt.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 7

◀ **calculeret** : beregnet.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 20

◀ **Capitel IV** : jf. SKS 4, 261.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 20

◀ **Skuffelse** : bedrag, illusion.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 21

◀ **bringe (...)** i Anslag : tage (med) i betragtning.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 22

◀ **Cap. IV** : SKS 4, 264ff.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 27

◀ **anceps** : lat. dobbelt, tvetydig, men kan også betyde farlig, betænkelig.

I trykt udgave: Bind 4 side 289 linje 27

◀ **lod dem indespærre ligesom hine 70 Fortolkere** : I det såkaldte Aristeasbrev, der foregiver at være en beretning fra Aristeas til hans broder Filokrates, skrevet under Ptolemaios II Filadelfos (285-246 f.Kr.), fortælles det, hvorledes Aristeas efter kongens ønske rejser fra Egypten til Jerusalem. Hans opgave er at skaffe et eksemplar af den jødiske lov, samt mænd, der kan oversætte den til græsk, til det kongelige bibliotek. De 72 oversættere når efter 72 dage til en oversættelse, der godkendes af repræsentanter for den aleksandrinske jødemenhed. Tallet 72 blev senere afrundet til 70 og har givet navn til denne aleksandrinske oversættelse: 'Septuaginta' (lat. 70; ofte skrevet: LXX). If. et senere sagn skulle oversætterne være blevet spærret inde og hver for sig have oversat hele GT til græsk. Da de var færdige, viste det sig, at de havde oversat nøjagtigt ens.

I trykt udgave: Bind 4 side 290 linje 2

◀ **forvorpen** : egl. forkastet (af Gud); yderst moralsk fordærvet, formastelig, fræk.

I trykt udgave: Bind 4 side 290 linje 17

◀ **Alt** : alligevel, i det hele taget.

I trykt udgave: Bind 4 side 290 linje 20

◀ **Zittringer** : (skælvende, dirrende) vibrationer.

I trykt udgave: Bind 4 side 291 linje 5

◀ **Cap. IV** : SKS 4, 260.

I trykt udgave: Bind 4 side 291 linje 8

◀ **gaaet hen i (...) Slendrian** : er blevet til en vaneagtig fremgangsmåde, som man af magelighed holder fast ved.

I trykt udgave: Bind 4 side 291 linje 18

◀ **Svatzer** : sludre- og sladrevorn person.

I trykt udgave: Bind 4 side 291 linje 23

◀ **altsaa under Immanentsens Form** : 280,17.

I trykt udgave: Bind 4 side 292 linje 8

◀ **Den, der tager ... for Troen** : Her kunne fx tænkes på Jacobi (283,8), der identificerer den umiddelbare

vished med troen, jf. *Ueber die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn*, hvori det bl.a. hedder: »wir alle werden im Glauben geboren, und müssen im Glauben bleiben (...). Wie können wir nach Gewißheit streben, wenn uns Gewißheit nicht zum voraus schon bekannt ist; und wie kann sie uns bekannt seyn, anders als durch etwas, das wir mit Gewißheit schon erkennen? Dieses führt zu dem Begriffe einer unmittelbaren Gewißheit, welche nicht allein keiner Beweise bedarf, sondern schlechterdings alle Beweise ausschließt (...) (also ihren Grund in sich selbst hat). Die Ueberzeugung durch Beweise ist eine Gewißheit aus der zweiten Hand (...) und kann nie recht sicher und vollkommen seyn. Wenn nun jedes *Fürwahrhalten*, welches nicht aus Vernunftgründen entspringt, Glaube ist, so muß die Ueberzeugung aus Vernunftgründen selbst aus dem Glauben kommen, und ihre Kraft von ihm allein empfangen«, *Jacobi's Werke* bd. 4,1, 1819, s. 210.

I trykt udgave: Bind 4 side 292 linje 12

◀ **naturaliseret** : dvs. tillagt sådanne egenskaber, at det i væsentlig grad ligner det, som af naturen har disse egenskaber. If. to optegnelser (*Pap. V A 10 og 11*) fremgår det, at SK her og i det følgende kunne sigte polemisk til H.L. Martensen *Den christelige Daab betragtet med Hensyn paa det baptistiske Spørgsmaal*, Kbh. 1843, ktl. 652, hvor det hedder: »Thi det er i og for sig klart, at i det Tidsrum, da det væsentligt var Opgave[n] at indplante Kirken i Verden, Meget maa gestalte sig anderledes, end i de efterfølgende Tider, hvor Kirken har slaaet faste Rødder i Verden, hvor Guds Rige ligesom er blevet Natur«, s. 23.

I trykt udgave: Bind 4 side 292 linje 16

◀ **in concreto** : lat. i det konkrete, i et bestemt, virkeligt tilfælde.

I trykt udgave: Bind 4 side 292 linje 18

◀ **Gehalt** : ty. indhold; værdi.

I trykt udgave: Bind 4 side 292 linje 30

◀ **formærke Noget til** : erfare noget om tilstedeværelsen af.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 4

◀ **en Professors Protection** : hentyder formentlig til H.L. Martensen, der fra 1838 havde været lektor i teologi ved Københavns Universitet, og som i 1840 var blevet professor extraordinarius.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 9

◀ **jubilere** : juble, triumfere.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 16

◀ **at gaae videre** : 263,8.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 18

◀ **ob meliorem informationem** : lat. for bedre underretning. I domstolsvæsenet benyttedes udtrykket 'pro meliori informatione', når en overinstans underkendte en underinstans' dom, som var så uacceptabel, at det måtte skyldes underdommerens skødesløshed eller uvidenhed. Ud over den strenge irettesættelse kunne underdommeren få en bøde 'pro meliori informatione', så han kunne vide bedre næste gang.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 27

◀ **Fostbroder** : (i det gamle Norden) person, som har blandet blod med en anden og højtideligt lovet at stå ham bi i liv og død som en broder.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 28

◀ **Hvad Epicur siger ... er jeg ikke** : jf. Diogenes Laertios (10. bog, afsnit 124f.), hvor Epikurs (274,27) brev til sin unge elev Menoikeus er anført, og hvor det hedder: »Rigtig Kundskab om, at Døden ej vedkommer os, er derfor det, der gjør, at vort dødelige Liv kan nydes, da den dermed ikke forbinder nogen uendelig Tid, men betager os Længsel efter Udødelighed; Thi i Livet er intet at befrygte for den, som ret begriber, at der er intet befrygteligt i ikke at leve. Saa at den er en Daare, som siger, at Døden ikke frygtes, fordi den, naar den er nærværende, vil foraarsage os Smerte, men fordi den vil gjøre det i Fremtiden; Thi det, som Nærværende ikke gjør Fortræd, deraf ventes uden Grund Smerte, naar det kommer. Den forskrækkeligste altsaa af alle onde Ting, Døden, er os uvedkommende; Naar vi ere, er Døden ikke, og naar Døden er der, saa ere vi ikke. Hverken angaaer den de Levende eller dem, som have holdt op at leve; Ikke hine, thi hos dem er den ikke, ej heller disse, thi de ere ikke meer«, *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (

220,12) bd. 1, s. 502.

I trykt udgave: Bind 4 side 293 linje 31

◀ **forlode det** : dvs. det sokratiske, Sokrates' anskuelse.

I trykt udgave: Bind 4 side 294 linje 1

◀ **non plus ultra** : lat. yderpunkt, maksimum.

I trykt udgave: Bind 4 side 294 linje 6

◀ **end det Barberen i den Stundesløse ... in den neuen Buden** : I 1. akt, 6. scene, i Holbergs komedie *Den Stundesløse* (1731) fortæller barberen den stundesløse Vielgeschrey om den seneste begivenhed 'in den neuen Buden', dvs. i Nyboder i København (se kort 3, EF2-3), et boligkvarter til flådens mandskab: »eine Matrosen-Frau in den Neuenbuden hat auf einmal 32 Kinder zur Welt gebracht, und war doch nicht dicker als eine ordinaire schwangere Frau. Wie kann Ihr Gnaden das begreifen? *Vielgeschrey*. Jeg har ikke fornøden at bryde mit Hoved med at begribe det; thi jeg maa først vide om det er sandt. *Barberen*. Das ist so wahr als ich hier stehe, denn ich kan die Historie mit Umständen erzehlen; denn die Kinder wurden alle getauft, aber sturben gleich darauf«, *Den Danske Skue-Plads* (215,8) bd. 5.

I trykt udgave: Bind 4 side 294 linje 14

◀ **to saadanne Naturer ... Menneskelige Natur** : dvs. legeme og sjæl.

I trykt udgave: Bind 4 side 294 linje 18

◀ **hvad vi projekterede i Cap. I** : dvs. den antagelse, at det er væsentligt, hvorvidt øjeblikket har betydning eller ikke. Det er denne distinktion, der er ophav til positionerne A (SKS 4, 218) og B (SKS 4, 222).

I trykt udgave: Bind 4 side 294 linje 21

◀ **den af Apollonius af Tyana ... blev sig selv** : Apollonios fra Tyana i Kappadokien (1. årh. e.Kr.), gr. filosof, der tilhørte den nypythagoræiske skole, som hævdede sjælens præeksistens. I det 3. årh. skrev sofistten Flavius Philostratus en Apollonios-biografi, hvori han skildrer det nypythagoræiske ideal om den vandrende profet, der prædiker renhed og afholdenhed, gør talrige mirakler og ender med at blive optaget i himlen. Der sigtes her til Apollonios' påstand om, at han i et tidligere liv havde været styrmand på et stort, egyptisk skib. Jf. *Leben des Apollonius von Tyana* 6, 21 i *Werke*, overs. af Fr. Jacobs, bd. 1-5, Stuttgart 1819-32; bd. 5, ktl. 1143, 1828, s. 537.

I trykt udgave: Bind 4 side 294 linje 24

◀ **Conversion** : forandring, omvendning. I den klassiske logik (syllogistikken) en fast slutningsform (omvendingslutningen), jf. F.C. Sibberns *Logik som Tænkelse* (275,13) § 144-146: »At *omdreie* en Sætning, eller *vende den om (convertere)*, er at fremsætte en ny Sætning, i hvilken hiin første Sætnings Prædicat bliver Subject, og dens Subject bliver Prædicat (...). Et Exempel paa, hvorledes en Sætning i en omvendt Form kan sigte til noget ganske Andet, end i den første Form, kan følgende Exempel være: Sagen selv er Motivet – og: Motivet er sagen selv; hvilket Sidste kan skulle tilkjendegive, at Det, som er Motivet (f.Ex. Kjærligheden) netop er Det, det kommer an paa«, s. 318.

I trykt udgave: Bind 4 side 295 linje 13

◀ **at tage hen** : at modtage (som gave).

I trykt udgave: Bind 4 side 295 linje 25

◀ **urørligt Gods** : juridisk udtryk for fast ejendom, modsat 'rørligt gods', dvs. løsøre.

I trykt udgave: Bind 4 side 295 linje 25

◀ **virker** : frembringer.

I trykt udgave: Bind 4 side 296 linje 2

◀ **hiin ene Parce der spandt (...) den anden Parce ... Traaden over** : Parcerne var i rom. mytologi de tre skæbnegudinder, der svarede til de tre gr. moirer: Klotho, der spandt livstråden; Lachesis, der bestemte livets længde og gang; Atropos, der klippede tråden over.

I trykt udgave: Bind 4 side 296 linje 3

◀ **en Vind er let nok at løbe med** : spiller på talemåden 'at løbe med en halv vind', dvs. ikke at vide fuld besked om det, man fortæller videre.

I trykt udgave: Bind 4 side 296 linje 14

◀ **Cap. IV** : især SKS 4, 264f. og 267f.

I trykt udgave: Bind 4 side 296 linje 26

◀ **Accommodation** : tilpasning.

I trykt udgave: Bind 4 side 297 linje 2

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 297 linje 8

◀ **casus (...) casibus** : ental og flertal af det lat. ord 'casus', form (skikkelse) el. tilfælde. I grammatikken betegner 'casus' den bøjningsform, som angiver et givet ords forhold til et andet.

I trykt udgave: Bind 4 side 297 linje 9

◀ **Status (...) status absolutus** : 'Status' er et udtryk fra den hebraiske grammatik. Mens det i de indoeuropæiske sprog, fx i genitivforholdet, er det styrende ord, hvis form udtrykker forholdet, er det på hebraisk det styrende ord, hvis form forandres. Det siges da at være i 'status constructus', mens et ord, der ikke er betegnet som styrende noget andet, siges at være i 'status absolutus'.

I trykt udgave: Bind 4 side 297 linje 9

◀ **declinabelt** : som lader sig (grammatisk) bøje.

I trykt udgave: Bind 4 side 297 linje 10

◀ **Pusilanimitet** : forsagthed, ængstelighed.

I trykt udgave: Bind 4 side 298 linje 3

◀ **eo ipso** : lat. netop derfor; dermed tillige.

I trykt udgave: Bind 4 side 298 linje 10

◀ **cfr. det Foregaaende** : dvs. det ovenstående. Tanken er udviklet nærmere i 4. kap., SKS 4, 264. At den, der giver betingelsen, er Guden, anføres første gang i 1. kap. B, SKS 4, 223.

I trykt udgave: Bind 4 side 298 linje 10

◀ **Hiin Meningsløshed** : nemlig, at et menneske kunne spille Gud for et andet.

I trykt udgave: Bind 4 side 298 linje 17

◀ **det forstod Socrates ... at forstaaes** : Som belysning anfører SK i kladden (*Pap. V B 23,1*) Sokrates' forhold til Alcibiades: »at Alcibiades ikke skyldte Socr. mere end Socr. skyldte ham«. Jf. SKS 4, 193 og 226.

I trykt udgave: Bind 4 side 298 linje 31

◀ **Autopsi** : selvsyn.

I trykt udgave: Bind 4 side 299 linje 7

◀ **Forstanden en Daarskab ... Forargelse** : 255,29.

I trykt udgave: Bind 4 side 299 linje 16

◀ **taler (...) hen i Veiret** : spiller på 1 Kor 14,9, hvor Paulus indskærper korintherne nødvendigheden af den utvetydige tale: »dersom I ikke ved Tungen fremføre tydelig Tale, hvorledes kan man forstaae det, som tales? Da ville I jo tale hen i Veiret« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 299 linje 23

◀ **Vil han troe ... have troet** : Der sigtes formentlig til 4. akt, 2. scene, i Holbergs komedie *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* (1731), hvor Per Degn af hovedpersonen opfordres til at modbevise den

sætning, at jorden er rund: »Det er mig en let Sag. Her boer nu saa mange brave Folk her i Byen; først, Jer Svigerfar, som har bragt sig frem allene ved Pennen; dernest jeg uværdig, som har været Degn udi 14 samfulde Aar; siden denne gode Mand Ridefogden, foruden Sognefogden, og adskillige andre brave boesiddende Mænd, der har svaret deres Skat og Landgilde baade udi onde og gode Tider. (...) Spør nu enhver af disse gode Mænd, som boer her i Byen, og hør om nogen skal holde med Jer derudi, at Jorden er rund. Jeg veed, man maa jo troe meer hvad saa mange siger, end een allene. Ergo har I Uret?« *Den Danske Skue-Plads* (215,8) bd. 5.

I trykt udgave: Bind 4 side 299 linje 33

◀ **en Münchhausen** : en løgnhals, en fantast. Den ty. baron Karl Friedrich Hieronymus von Münchhausen (1720-97) blev kendt for sine usandsynlige løgnehistorier om bl.a. jagt og krig. Efter at han selv i 1781 havde offentliggjort nogle af løgnehistorierne, blev de i 1785 oversat til engelsk, og i 1787 oversatte digteren G.A. Bürger dem tilbage til tysk. Samlingen, der siden blev udvidet, blev oversat til dansk i *Baron von Münchhausens vidunderlige Reiser, Feldttog og Hændelser, fortalte af ham selv*, udg. af A.C. Hanson, Roskilde 1834.

I trykt udgave: Bind 4 side 300 linje 5

◀ **Folianter** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 4 side 300 linje 8

◀ **ikkun** : kun.

I trykt udgave: Bind 4 side 300 linje 12

◀ **Detail** : fr. detalje; fremstilling af en enkelthed.

I trykt udgave: Bind 4 side 300 linje 19

◀ **Juristerne sige ... alle de mindre** : En kapitalforbrydelse el. hovedforbrydelse er en misgerning, som straffes med døden. Det er imidlertid ikke selve forbrydelsen, men en kapitalstraf (dødsstraf), som opsluger andre straffølger; det var et princip i dansk ret, at dødsstraf ikke kunne ledsages af andre straffe, selv om der blev begået flere forbrydelser. Dette juridiske problem om den såkaldte strafkumulation diskuteres af A.S. Ørsted i *Eunomia eller Samling af Afhandlinger henhørende til Moralphilosophien, Statphilosophien, og den Dansk-Norske Lovkyndighed* bd. 1-4, Kbh. 1815-22; bd. 2, 1817, s. 432-456.

I trykt udgave: Bind 4 side 300 linje 22

◀ **Inventionsgave** : talent for at finde på el. opfinde.

I trykt udgave: Bind 4 side 301 linje 15

◀ **aber** : ty. men.

I trykt udgave: Bind 4 side 301 linje 15

◀ **som Saft altid ender i Spisekammeret** : jf. Oehlenschlägers syngestykke *Sovedrikken*, Kbh. 1808, hvor kirurgen Brausse om sin assistent Saft siger: »Hvordan Diævlen han vrider og vender det, saa kommer han dog altid tilsidst enten i Spiiskammeret eller i Viinkielderen«, hvortil Saft svarer: »Ja der staaer jo: Naar vi have Spisen og Drikken, skulle vi lade os nøie«, s. 27.

I trykt udgave: Bind 4 side 301 linje 28

◀ **Discipelen gavnligt ... Johannes' Evangelium** : dvs. Joh 16,7, hvor Jesus siger til disciplerne: »jeg siger Eder Sandhed: det er Eder gavnligt, at jeg gaaer bort« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 4 side 301 linje 31

◀ **intermediar** : mellemliggende, midlertidig.

I trykt udgave: Bind 4 side 302 linje 8

◀ **hiin Barbeer i Grækenland ... det Mærkværdige** : Her sammenblandes to anekdoter. Den ene fortælles af den gr. forfatter Plutark i skriftet *Om snakkesalighed* kap. 13 (i *Moralia*, 6. bog): En ivrig barber fra Piræus bragte som den første det rygte til Athen, at byens hær havde lidt nederlag ved Sicilien (413 f.Kr.); men da han i skyndingen havde glemt at få navnet på sin kilde, troede folk, at han havde opfundet nyheden selv, og underkastede ham tortur. Han blev dog frigivet, da nyheden bekræftedes. Jf. *Plutarch's*

Werke bd. 20-32 (6.-8. afd.), *Moralische Schriften* bd. 1-13, overs. af J.C.F. Bähr, Stuttgart 1828-38, ktl. 1178-1180; bd. 31 (8. afd., bd. 12), 1837, s. 1574f. Den anden anekdote fortælles af den gr. forfatter Lukian i skriftet *Om en fortalelse i en hilsen* kap. 3. Den handler om langdistanceløberen Philippides (el. Pheidippides), der først havde løbet 240 km fra Athen til Sparta for at opfordre byens indbyggere til kamp mod de indtrængende persere og dernæst til byen Marathon, 42 km fra Athen i modsat retning, hvor han deltog i slaget mod perserne (490 f.Kr.). Endelig løb han tilbage fra Marathon til Athen for at melde nyheden om sejren – og sank død om. Jf. *Luciani opera* bd. 1-4, stereotyp udg., Leipzig 1829, ktl. 1131-1134.

I trykt udgave: Bind 4 side 302 linje 18

◀ hvilket **Alt**: ganske, aldeles.

I trykt udgave: Bind 4 side 302 linje 23

◀ **prohibitive** : lat. forebyggende, afværgende, forhindrende.

I trykt udgave: Bind 4 side 302 linje 31

◀ **saa mange Bøger ... hele Jorden** : sigter til Joh 21,25, hvor Johannes afslutter sit evangelium med ordene: »Der er også mange andre ting, Jesus har gjort; hvis der skulle skrives om dem én for én, tror jeg ikke, at hele verden kunne rumme de bøger, som så måtte skrives«.

I trykt udgave: Bind 4 side 302 linje 33

◀ **Det er fuldbragt** : et af Jesu korsord; da han havde fået eddike at drikke, sagde han: »Det er fuldbragt!« og han udåndede, Joh 19,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 302 linje 35

◀ **Guden ... den Forligende** : sigter formentlig til Rom 5,10, hvor Paulus skriver: »mens vi endnu var hans fjender, blev vi forligt med Gud, ved at hans søn døde«. Jf. også 2 Kor 5,18-19.

I trykt udgave: Bind 4 side 303 linje 3

◀ **da jeg begyndte** : jf. slutningen på 1. kap., hvor Johannes Climacus afviser selv at være opfinder af sit projekt, og slutningen af 2. kap., hvor Guden betegnes som dets oprindelse el. opfinder. Måske hentydes der også til forordet, hvor Johannes Climacus vil bestræbe sig for, »altid at kunne dandse let i Tankens Tieneste, saavidt muligt til Gudens Ære«, SKS 4, 217.

I trykt udgave: Bind 4 side 303 linje 13

◀ **som Du har udtrykt det** : SKS 4, 240.

I trykt udgave: Bind 4 side 303 linje 26

◀ **den lykkelige Generation (...)** **denne triumpherende Generation** : Udtrykkene spiller på 'ecclesia triumphans' (lat. den triumferende kirke), der i den ældre teologi betegnede den fuldkommenhedstilstand, som skulle herske på jorden efter Kristi genkomst; indtil da var kirken stridende ('ecclesia militans'), dvs. uensartet med sine omgivelser. K. Hase skriver herom, idet han i kantet parentes tilføjer udtrykkene med bibelhenvielse: »Det levende Samfund, ved hvilket Xtus gennem alle Tider optager Mskeheden i Forsoningen og bevarer den i Naaden, er Kirken, som det af Xto stiftede, med Verden kjæmpende [*Ecclesia militans*, Ef 6,12.], engang seirende [*triumphans*, Hebr 12,23.] Guds Rige paa Jorden«, *Hutterus redivivus eller den Evangelisk-Lutherske Kirkes Dogmatik*, overs. af A.L.C. Listow, Kbh. 1841 [ty. 1828; 4. udg. 1839, ktl. 581], § 124, s. 322.

I trykt udgave: Bind 4 side 303 linje 29

◀ **med Frydesang høster ... blev saaet** : jf. Sl 126,5: »De, som saae med Graad, skal høste med Frydesang« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 4 side 303 linje 29

◀ **med Sang og Klang** : fast udtryk, hvor 'klang' betyder (instrumental)musik, ved de kirkelige ceremonier også klokkeringning. Udtrykket benyttes ofte i betydningen 'med festlighed', 'med lystighed', o.l. Jf. følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 4 side 303 linje 31

◀ **et ikke ubekjendt Genies ... Bibelsted** : sigter til N.F.S. Grundtvigs overs. af Ef 5,15-21 i »Den verdslige

og den christelige Viisdom« i *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 1-3, Kbh. 1827-30, ktl. 222-224; bd. 3, s. 614: »Seer til at I kan vandre snor-ret, ikke som Tosser men som Viismænd, hvem det gunstige Øieblik er kostbart, thi det er slette Tider! Værer derfor ikke ufornuftige, men kloge paa hvad der er Herrens Villie, og beruser Eder ikke i Viin, som liderlige Fugle, men vorder aandfulde, tiltalende hverandre med Psalmer og Lov-Sange og aandelige Viser, saa der hos Eder er Sang og Klang af Hjertens-Grund for Herren, og skeer uafsladelig Taksigelse for Alt til Gud og Faderen i vor Herres *Jesu Christi* Navn!« SK bruger flere steder udtrykket 'Ønordisk' om Grundtvig, der her tillige kaldes 'burschikos', dvs. studentikos, ungdommeligt lystig.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 3

◀ **en masse** : fr. massevis; på én gang.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 5

◀ **rykke frem i Triumph ... at syngte Spotteviser** : hentyder til den sejrsfest, som senatet i Rom kunne bevilge en feltherre efter store sejre. Ved en sådan 'triumf' bevægede et optog sig ind i Rom: Forrest kom musikanter, dernæst det udstillede krigsbytte, krigsfanger og de rigt smykkede offerdyr, derpå fulgte feltherren i en prægtig vogn, sidst kom soldaterne, der denne dag måtte syngte spotteviser om feltherren for at minde ham om, at han kun var et menneske.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 5

◀ **Spottens Natur-Toner paa Ceylon** : Der sigtes til det naturfænomen, som den ty. naturfilosof og mystiker G.H. Schubert kalder »Teufelsstimme auf Ceylon«. Snart synes det som et lynlimt at komme uhyre fjernt fra, snart fra det ganske nære. Mest minder det om en klagende menneskestemme, der tillige lyder som en rask menuet, hvilket fremkalder rædsel hos tilhøreren. Jf. *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, 2. udg., Dresden 1818 [1801], s. 376-378. I et senere værk sammenligner Schubert den ironiske tone, man finder i drømmene, med den, der også udtrykkes i dette naturfænomen: »Dasselbe, was wir bei der Sprache des Traumes bemerken, jenen Ton der Ironie, jene eigenthümliche Ideenassociation und den Geist der Weissagung, finden wir denn auch auf ganz vorzügliche Weise, in dem Originale der Traumwelt, in der Natur wieder. In der That, die Natur scheint ganz mit unserm versteckten Poeten einverstanden und gemeinschaftlich mit ihm über unsere elende Lust und lustiges Elend zu spotten, wenn sie bald aus Gräbern uns anlacht, bald an Hochzeitbetten ihre Trauerklagen hören lasset, und auf diese Weise Klage mit Lust, Fröhlichkeit mit Trauer wunderbar paart, gleich jener Naturstimme, der Luftmusik auf Ceylon, welche im Tone einer tiefklagenden, herzzerschneidenden Stimme, furchtbar lustige Menuetten singt«, *Die Symbolik des Traumes*, 2. udg., Bamberg 1821 [1814], ktl. 776, s. 38.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 9

◀ **Ridiculeste** : latterligste.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 10

◀ **Troen er altid stridende** : Der hentydes til 1 Tim 6,12, hvor Paulus skriver: »Strid troens gode strid, grib det evige liv, som du blev kaldet til og har bekendt dig til med den gode bekendelse i mange vidners påhør«. Udtrykket 'den stridende tro' benyttes hyppigt i den dogmatiske kirkelære (ekkesiologien), hvor det svarer til forestillingen om 'den stridende kirke' (303,29).

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 12

◀ **Abracadabra** : vrøvleudtryk, der benyttes som trylleord mod ondartede febertilfælde el. som en maneformel bestående af meningsløse lyde. Udtrykket spiller formentlig på titlen på Holbergs komedie *Huus-Spøgelse eller Abracadabra* (1754), jf. *Den Danske Skue-Plads* (215,8) bd. 6.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 19

◀ **Cap. II** : jf. SKS 4, 239.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 23

◀ **det Absolute og de absolute Distinctioner** : I den ty. idealistiske filosofi i første halvdel af 1800-tallet er 'det absolute' et nøglebegreb, der betegner det egl. princip for virkeligheden, det ubetingede, Gud. I Schellings såkaldte identitetsfilosofi optræder det absolute som den 'universelle fornuft', hvori modsætninger som subjekt-objekt, ånd-natur og frihed-nødvendighed, forklares i en oprindelig, fælles grund el. identitet. Hos Hegel (277,33) er det absolute betegnet ved 'ideen', dvs. fornuften (begrebet), som i den historiske udvikling giver sig selv virkelighed. Den absolute idé er ånden (Gud), der gennem en modsigelsesernes indre splid bestandigt har ophævet el. forsonet disse, og således gennem en selvudfoldende

proces er blevet virkeliggjort. I den spekulative filosofi, hvor det absolutte omfatter alle modsætninger, gives således kun relative modsætninger, der forudsætter eller kan ophæves (252,8) i en dybere el. højere enhed, men ingen »absolute Distinctioner«, dvs. absolutte, uforsonelige modsætninger.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 31

◀ **hvad man i vor Tid ... er ligesaa sand** : Kontradiktionsprincippet el. modsigelsens grundsætning er det ene af den traditionelle logiks tre grundsætninger. Den hævder, at det er umuligt, at den samme bestemmelse på én gang både kan gælde og ikke gælde for den samme ting i samme betydning, fx at noget både besidder en bestemt egenskab og samtidig ikke besidder den. Aristoteles (216,8) hævder i 4. bog af *Metafysikken* (1005b 17-20), at denne grundsætning er den sikreste af alle, og da den altid vil være forudsat i enhver bevisførelse, kan han kun gendrive ethvert forsøg på at benægte dens gyldighed. Dette gør han i kap. 4 i form af syv argumenter. I det første argument påpeger han, at enhver, der udtrykker sig, og som vil indrømme, at ordene har en bestemt mening, også allerede har indrømmet rigtigheden af, at noget er sandt (1006a 26-28), mens det i det fjerde argument (1008a 7-34) hævdes, at dersom denne grundsætning ikke holder, vil alle påstande være både sande og usande, og at opponenteren, som benægter den, dermed tvinges til at godtage, at det modsatte af, hvad han selv siger, også er sandt. I den spekulative filosofi, især i Hegels, bliver kontradiktionsprincippet 'ophævet' (252,8). I *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (225,37) bd. 2 skriver Hegel således om den aristoteliske grundsætning, at den i sig selv er uden sandhed: »Nur ihre Totalität ist die Wahrheit des Denkens«, *Hegel's Werke* (277,33) bd. 14, s. 413. For Hegel (277,33) er modsigelsen udviklingsprincippet i alt. Ifølge dette udvikler enhver position sig til sin modsætning i en dialetisk proces, som ikke fører til ophævelse af modsigelsen, men til en højere forening af identitet og forskel. Jf. *Wissenschaft der Logik* (244,18) bd. 1,2, i *Hegel's Werke* bd. 4, s. 57-73 (*Jub.* bd. 4, s. 535-551). Hegels lære om ophævelse af modsigelsens grundsætning gav anledning til en stærk debat i Danmark, hvor bl.a. J.L. Heiberg og H.L. Martensen fulgte Hegel, mens bl.a. J.P. Mynster og F.C. Sibbern forsvarede grundsætningens universelle gyldighed. Jf. fx F.C. Sibbern »Om den Maade, hvorpaa Contradictionsprincippet behandles i den hegelske Skole« i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 424-460; J.P. Mynster »Rationalisme. Supranaturalisme« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 1, Kbh. 1839, s. 249-268; J.L. Heiberg »En logisk Bemærkning i Anledning af h. h. Hr. Biskop Dr. Mynsters Afhandling om Rationalisme og Supranaturalisme« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 1, Kbh. 1839, s. 441-456; H.L. Martensen »Rationalisme, Supranaturalisme og principium exclusi medii i Anledning af h.h. Biskop Mynsters Afhandling« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 1, Kbh. 1839, s. 456-473; [A.F. Schiødte] »Et Par Ord til nærmere Overveielse angaaende de tre saakaldte logiske Principer« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 2, Kbh. 1839, s. 120-128; J.P. Mynster »Om de logiske Principper« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 1, Kbh. 1842, s. 325-352.

I trykt udgave: Bind 4 side 304 linje 32

◀ **i næste Afsnit af denne Piece ... historisk Costume** : I et af de første udkast til *PS* (*Pap.* V B 1,12) findes følgende disposition: »Propositio / Positio / historisk Costume«. Den sidste del blev imidlertid snart opgivet i *PS* (jf. tekstredigeringen til *PS*, s. 193), men blev senere udført i 1. del af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift til de filosofiske Smuler*, der også har anført Johannes Climacus som forfatter.

I trykt udgave: Bind 4 side 305 linje 4

◀ **at love Systemet** : Der hentydes især til den da. hegelianisme, som afsatte enkelte forsøg på at udarbejde et spekulativt system. J.L. Heiberg (1791-1860) havde tidligt udskudt sit forehavende med at udføre en samlet æstetik, idet han først ville give en fremstilling af den hegelske, spekulative logik, som skulle danne æstetikens grund. I begyndelsen af 1830'erne forelæste han som docent ved Den kgl. militære Højskole over den spekulative logik, som han også gav en skriftlig fremstilling af til brug for tilhørerne. Senere udgav han afhandlingen »Det logiske System«, hvori de første 23 §'er blev fremstillet. Her hedder det: »Forfatteren tillader sig herved at meddele det første Bidrag til Udførelsen af en længe næret Plan, nemlig at fremstille det logiske System«, *Perseus* (219,30) nr. 2, s. 7. Denne afhandling blev ikke fulgt op, ligesom det æstetiske system aldrig blev færdiggjort. I sidste halvdel af 1830'erne holdt H.L. Martensen (1808-84) en række forelæsninger ved Københavns universitet, dels på Det teologiske Fakultet, som han var tilknyttet, fra 1840 som professor extraordinarius, dels på Det filosofiske Fakultet, hvor han en periode måtte varetage undervisningen i moralfilosofi. Resultatet af disse forelæsninger, der især satte Hegel (277,33) i højsædet, blev ikke den forventede spekulative dogmatik, kun den mindre anlagte *Grundrids til Moralphilosophiens System*, Kbh. 1841, ktl. 650. I fortalen hertil hedder det om skriftet: »Skjønndt nærmest bestemt for det filosofiske Cursus, vil det, som jeg haaber, tillige foreløbigt kunne benyttes af mine theologiske Tilhørere, indtil jeg seer mig istand til at forelægge disse en Lærebog, udarbejdet efter en større Maalestok, med bestemt Hensyn til Moralens theologiske Momenter. Da min theologiske Moral er den positive Udførelse af det her fremstillede, almindelige Schema, da altsaa Systemets almindelige Structur og Grundbegrebernes Stilling til hinanden er den samme, vil jeg herved kunne fritage saavel mine Tilhørere som mig selv, idetmindste for en Deel af den baade trættende og tidsspildende Dicteren. Det vil ogsaa væsentligt blive mine theologiske Forelæsninger, i hvilke jeg nu vil kunne gjøre Brug af denne Ledetraad«, s. III. Den her bebudede lærebog blev imidlertid ikke udarbejdet i SKs levetid. Ved siden af Heiberg og

Martensen hentydes der til Rasmus Nielsen (1809-84), der i 1841 blev professor ekstraordinarius i moralfilosofi. Stærkt inspireret af Hegel udgav han 1841-44 *Den speculative Logik i dens Grundtræk* i fire hæfter. Heri hedder det på forsatsbladet i det første hæfte: »Disse Grundtræk ere at betragte som Fragment af en filosofisk Methodologi, hvis første Del skulde indeholde Logiken med en forudskikket Indledning«. Værket forblev dog ufuldendt; det afbrydes midt i en sætning. SK ironiserer over Nielsens forehavende i avisartiklen »Aabenbart Skriftemaal« i *Fædrelandet* nr. 904, 12. juni 1842, sp. 7245-7252: »Det er Systemet, Tidsalderen arbejder hen til. Allerede har Prof. Nielsen udgivet 21 logiske §§, der danne første Deel af en Logik, der igjen danner første Deel af en altomfattende Encyclopædi, saaledes som det er antydnet paa Omslaget, uden at dog dens Størrelse videre er angivet, formodentlig for ei at forfærde, da man vel tør slutte, at den bliver uendelig stor«, sp. 7247.

I trykt udgave: Bind 4 side 305 linje 11

◀ **ikke opkom ... Hjerte** : 242,7.

I trykt udgave: Bind 4 side 305 linje 22

◀ **Godtbefindende** : forgodtbefindende, skøn (hvorved noget findes godt).

I trykt udgave: Bind 4 side 305 linje 24

◀ **hiin store Tænker ... Pilatus** : jf. et brev fra Hamann (257,12) til J.C. Lavater, skrevet i Königsberg 1778, hvori det hedder: »Mir Ignoranten ist, nächst dem Prediger des alten Bundes, *der weiseste Schriftsteller und dunkelste Prophet*, der executor des neuen Testaments, Pontius Pilatus. Ihm war vox populi vox Dei [folkets røst Guds røst]«, *Hamann's Schriften* (257,12) bd. 5, 1824, s. 274. Pontius Pilatus var rom. statholder over Judæa og blev medskyldig i Jesu henrettelse. Han kaldes 'executor Novi Testamenti' (lat. den, der fuldbyrder Det nye Testamente'), idet der spilles på den dobbelte betydning af ordet 'eksekution': Han har nemlig 'eksekuteret', dvs. fuldbyrdet, den nye pagt (novum testamentum) mellem Gud og menneskene – just idet han lod Jesus 'eksekutere', dvs. henrette.

I trykt udgave: Bind 4 side 305 linje 31

◀ **Mediationen** : 220,30.

I trykt udgave: Bind 4 side 305 linje 34

◀ **Systemet** : 215,13.

I trykt udgave: Bind 4 side 306 linje 1

◀ **flere Gange** : 305,11.

I trykt udgave: Bind 4 side 306 linje 1

◀ **Tillysning** : officiel bekendtgørelse.

I trykt udgave: Bind 4 side 306 linje 1

◀ **ex cathedra** : lat. fra katederet, el. i den katolske kirkes sprog 'fra bispestolen'.

I trykt udgave: Bind 4 side 306 linje 2

◀ **trods Nogen** : om el. frem for nogen.

I trykt udgave: Bind 4 side 306 linje 12

◀ **at gaae videre** : 263,8.

I trykt udgave: Bind 4 side 306 linje 13